

Kapitola 3.

Obsahová analýza

Obsahová analýza je ze zde probíraných přístupů v sociálních vědách nejstarší a nejrozšířenější. Je popsána v řadě dostupných příruček a učebnic [Franzosi 2008; Krippendorff 2004; Neuendorf 2002; Weber 1990] a její standardní výklad by byl nošením dříví do lesa. V této kapitole se proto budeme zabývat jen základními předpoklady obsahové analýzy a specifickými aplikacemi rozlišující čtenářskou a strojovou perspektivu analýzy textů, zejména kvalitativní obsahovou analýzou založenou na postupu zakotvené teorie (Grounded Theory) na jedné straně a korpusovými přístupy na straně druhé. Budu se držet hlavně postupů, s nimiž mám vlastní zkušenosti, které považuji za inovativní a které jsou v současnosti použitelné v sociologickém výzkumu. Samozřejmě to neznamená, že neexistují jiné zajímavé a slibné aplikace obsahové analýzy.

Klasická Berelsonova definice zní, že obsahová analýza je „výzkumná technika k objektivnímu, systematickému a kvantitativnímu popisu zjevného obsahu komunikace“ [Berelson 1952: 18]. I když v současnosti se mnoho výzkumů k této definici v její úplnosti nehlásí, stále platí, že obsahová analýza by měla být objektivní, systematická a vztahovat se k obsahu komunikace nezávisle na její formě. Ponechme nyní stranou problematický požadavek objektivity a věnujme se pojmu obsahu, i když v rámci definice není nejexponovanějším konceptem a jako by se rozuměl samo sebou; z hlediska dnešní aplikace je jeho smysl zcela klíčový. Berelsonovská představa, že lidská komunikace je jednání, během něhož je pomocí komunikačního média (hlas, obraz, písmo apod.) přenášeno určité sdělení (obsah komunikace), které lze podrobit objektivnímu zkoumání, je totiž dnes neobhajitelná. Jak je patrné z předchozí kapitoly, sdělení nelze jednoduše oddělit nejen od komunikačního média, ale ani od účastníků komunikace. Z toho důvodu by bylo vhodnější mluvit o analýze komunikace bez toho, že by se analýza soustředila na její obsah. To je na druhou stranu až příliš široký pojem, který zahrnuje velkou a hlavně velmi různorodou část lidských aktivit. Sperber s Wilsonovou, vycházející z pojmu relevance, na základě analogie s pojmem pohybu dokonce pochybují, jestli je možné vytvořit teorii komunikace, která by podle

jednotného principu vysvětlovala tak odlišné komunikační jevy, jako je okázalé nadýchnutí se čerstvého vzduchu a právní text [Sperber, Wilson 1995: 1–4]. Proto se setrvává u původního termínu obsahová analýza jako zavedené nálepky; někteří autoři, aby se vyhnuli problému s obsahem, používají termín textová analýza, zejména tam, kde je analyzovaným prostředkem komunikace text [Popping 2000; Roberts 1997].

Pouhé vymazání pojmu obsahu z názvu nebo definice ovšem nestačí k tomu, abychom se s problémem obsahu komunikace vypořádali. Jak v každodenním, tak v odborném životě totiž intuitivně předpokládáme, že komunikace může mít nějaký obsah. Například když se ptáme, co píše v novinách nebo o čem je kniha, kterou právě někdo čte; nebo když se díváme na stránku nějaké knihy nazvanou „Obsah“, abychom zjistili, jestli je pro nás zajímavá; nebo když hodnotíme nějaký text jako bezobsažný, ve kterém se „nic neříká“. Obsah je tedy něco, s čím běžně počítáme a jsme schopni ho identifikovat, resp. identifikovat jeho absenci. Je však také možné, že nás tato laická intuice klame a že představa obsahu je formou komunikačního fetišismu, tzn. mylné víry, že jádrem úspěšné komunikace je nějaký obsah (význam, myšlenka, představa, tvrzení apod.), který si komunikující předávají. V následující části se budeme otázkou obsahu komunikace zabývat podrobněji se zvláštním zřetelem na komunikaci textovou.

3.1 Co je obsah textu?

Existence obsahů knih a delších textů obecně, tzn. předpokládaná možnost, že text může být užitečně doplněn paratextem označeným „Obsah“, který explicitně stanovuje, co je „uvnitř“ textu, nás nutí nenechat problém obsahu textu stranou jako nedůležitý. Dokládá totiž, že něco jako obsah textu prakticky existuje, jinak by tento druh paratextu pozbýval smyslu. Současně však nesmíme jednoduše zaměňovat paratextuální „obsah“ s hypotetickým vlastním obsahem textu, protože – jak jsem ukázal v úvodní kapitole – role čtenáře je při interpretaci textových dat klíčová.

Otázku „Co je obsah textu?“ nevyřešíme jen pouhým přemýšlením o textech; je třeba si pomoci obecnější teorií komunikace a následně ji upravit na konkrétní případ textu. V první kapitole jsem se zabýval rozdílem mezi kódovým a inferenčním modelem komunikace [Sperber, Wilson 1995: 2].⁵

⁵ Terminologie je zde neustálená; srovnej [Craig 1999]; Jiráková a Köpplová rozlišují přenosový a konstitutivní model komunikace [Jiráková, Köpplová 2009: 26 a násl.], které zhruba odpovídají tomu, co je zde označováno jako kódový a inferenční model.

Pro připomenutí, kódový model předpokládá, že lidská komunikace probíhá tak, že jedna osoba převede svou myšlenku do kódu a vytvoří tak sdělení („Kolik je hodin?“), které je prostřednictvím nějakého média (zvuku, obrazu) přeneseno k jiné osobě, jež sdělení dekóduje a zjistí sdělovanou myšlenku. Komunikace souhrnně probíhá takto: myšlenka A – převod do kódu – přenos médiem – převod z kódu – myšlenka A. Kódový model nelze považovat za univerzální model lidské komunikace, protože velká část komunikace takto neprobíhá a je mnohem komplexnější („Kolik je hodin?“ – „Tak ty mě nenecháš spát?!“); na druhou stranu vysvětluje důležitý rys komunikace, a to využití kódu a média. Druhý – inferenční – model komunikace předpokládá, že explicitní část komunikace probíhá podle kódového modelu, ale zároveň existuje stejně tak důležitá implicitní část komunikace (tj. to, co není přímo řečeno, ale z řečeného to v dané situaci vyplývá), která kódem určená není a závisí na usuzování (inferenci) komunikujících (viz výše uvedený příklad). Celkově tak můžeme komunikaci chápat jako *jednání* s komunikačním záměrem, kterým v dané situaci *vybíráme* (činíme zjevné) určité kódující i nekódující prvky *prostředí* (slova, zvuky, obrazy, pohyby apod.), o kterých *předpokládáme*, že z nich náš komunikační partner buď bude schopen *odvodit* to, co mu chceme sdělit (myšlenku, představu, pocit, výzvu apod.), nebo naopak, že s jejich prostřednictvím zjistíme, co chce sdělit komunikační partner nám [srovnej Luhmann 2006: 159 a násl.].

Lidská komunikace je často multimodální, tzn. jsou při ní využívány různé způsoby komunikace a nikoli jen jazyk [Kress 2010]. Sperber s Wilsonovou [1995: 25] uvádějí hezký příklad multimodálnosti komunikace, kdy na Petrovu otázku „Jak se dnes cítíš?“ odpovídá Marie beze slov vytažením krabičky aspirinu z kabelky. Jak je v této situaci zajištěno, že odpovědi bude možné správně porozumět? Pokud vezmeme v úvahu jen ostenzivní komunikaci, tzn. když jedna osoba dává svým chováním druhé osobě očividně najevo, že ji chce o něčem informovat, tak podle Sperbera a Wilsonové platí princip relevance. Ten formulují takto: každý akt ostenzivní komunikace současně komunikuje předpoklad své vlastní optimální relevance [ibid.: 158]. Jinak řečeno, komunikující své sdělení podává v takové podobě, o které očekává, že bude pro příjemce komunikace dostatečným stimulem, aby se významem sdělení zabýval, tj. shledal ho v dané situaci relevantním. V uvedeném příkladu Marie vytažením krabičky aspirinu předpokládá, že Petr pochopí relevanci tohoto gesta pro danou komunikaci a začne ho interpretovat jako odpověď na svou otázku.

Jak nám výše uvedené úvahy pomohou odpovědět na otázku o existenci a povaze obsahu textu, který předpokládá obsahová analýza? Následovně:

1. Protože každý text je součástí komunikačního jednání, je na jedné straně fixovaným výběrem prvků prostředí (zejména znaků), který učinil komunikující aktér se záměrem komunikovat určité sdělení, a na druhé straně předmětem usuzování jiného komunikujícího aktéra (čtenáře, např. analytika) se záměrem zjistit komunikované sdělení („Komunikace je koordinovaná selektivita.“ [Luhmann 2006: 176]). Obsah komunikace je proto vždy efektem (účinkem) individuální projekce určitého sdělení či něná souborem voleb (znaků). Asi jako když ve výtahu zmáčkneme tlačítko se znakem „3“, abychom tím informovali stroj o našem požadavku vyjet do třetího poschodí. Obsah se proto nachází mimo komunikaci, není předmětem komunikace, ale je komunikací generován. Vytváření textu, stejně jako čtení textu tak obsah generuje, resp. generuje jeho absenci.
2. Text je vytvářen i čten s ohledem na jeho manifestní i implicitní (kódotovanou) složku [Eco 2010]. Manifestní složka je předmětem kódování a dekódování, implicitní složka je předmětem usuzování (Proč je napsáno zrovna tohle a ne něco jiného? Co se tím chce říci?). Obsah textu je proto účinkem obou těchto složek. Navíc, i když samotný text je nemateriální a nesituovaný, vyskytuje se vždy v materiálním a situačním kontextu (a zpravidla je doprovázen určitým kotextem). Proto i obsah je kontextem, v němž je text produkován nebo konzumován, spoluurčován, zejména jeho implicitní složka. Obsah textu, který je nadepsán *Můj tajný deník* (kotext) a nalezneme ho v truhle po babičce (kontext), bude čtením vytvářen v tomto kotextuálním a kontextuálním rámci. Z toho vidíme, že obsah textu je komplexním účinkem psaní, resp. čtení textu nějakým aktérem.

Doposud jsme se pohybovali v oblasti teorie lidské komunikace a nedbali jsme sociologické relevance pojmu obsah textu. Je ze sociálněvědního pohledu důležité, je-li obsah textu inherentní vlastností textu nebo jeho účinkem? Vždyť důležité snad je, zda obsah textu (komunikace) existuje a je přístupný analýze, nikoli jeho původ. Ba ne, uvědomění si původu obsahu, jeho pragmatický (činnostní) původ, je pro sociálněvědní analýzu klíčový, protože znamená: kolik je různých zacházení s textem, tolik je různých obsahů textu. Obsahová analýza je vhodný název nikoli z toho důvodu, že by dokázala odhalit „objektivní“ obsah textu, ale že dokáže systematicky vytvářet obsah textu (zejména z jeho manifestní složky, ale nikoli výhradně). Krippendorff navrhuje definici, která tyto podmínky splňuje, ale navíc zdůrazňuje důležitost

kontextu užití textů. „Obsahová analýza je výzkumná technika pro vytváření replikovatelných a validních úsudků (inferences) z textů (nebo jiných smysluplných věcí) na kontexty jejich užití“ [Krippendorff 2004: 18].

Všimněme si, že Krippendorfova definice obsahové analýzy přenáší explanans (to, co chceme analýzou vysvětlit) z textů na jejich užití. Reflektuje tím pragmatický obrat v teorii komunikace, který přenesl pozornost od studia domnělých vnitřních charakteristik komunikace k vnějším způsobům používání komunikace – teorii mluvních aktů (speech act). Nebudu zde tuto problematiku hlouběji rozebírat a odkážu čtenáře na první kapitolu, kde se o tom píše. Přenos důrazu na užití textů (co se texty „dělá“) otázku obsahu prakticky nemění. Protože nic jiného než interpretace se s texty dělat nedá [Wilson 2012]; pokud z novin udělám vlašťovku a hodím jí z okna, nepoužívám text, ale novinový papír. Jakmile si noviny začnu číst, již generuji jejich obsah a na otázku „Co v nich píšou?“ jsem připraven odpovědět. Když píši „Slibuji...“, výběrem slova *slibuji* se snažím komunikovat svůj závazek, protože v tom slově je, jak předpokládám, můj závazek pro daného komunikačního partnera obsažen. Dovolím si proto upravit Krippendorfovou definici tak, aby byla jasnější: Obsahová analýza je výzkumná technika pro vytváření replikovatelných a validních úsudků z textů (nebo jiných smysluplných věcí) na kontexty vytváření jejich obsahů.

Pro ještě větší jasnost definice bychom ještě mohli nahradit termín kontexty slovem okolnosti. Lze totiž říci, že vytváření obsahů má určitý kontext, ale protože tento pojem je zatížen mnoha diskuzemi o jeho významu, jednodušší ho bude nahradit termínem okolnosti, který nevyžaduje takovou interpretaci. Okolnosti vytváření obsahů mohou být fyzické i symbolické.

3.2 Kódování

Jestliže jsme si na základě rozboru pojmu obsah textu definovali obsahovou analýzu jako metodu analýzy textů, jejíž pomocí můžeme vztahovat texty k okolnostem vytváření jejich obsahů, nyní přistupme k otázce, jakým způsobem analyzovat texty, abychom odhalili možnosti vytváření jejich obsahů. Vlastně se tím dostáváme k základní otázce textové analýzy, tj. otázce významu. Nebude nás však zajímat to, jak je v textu význam obsažen, protože touto otázkou jsme se zabývali v předchozí části, ale to, jak transformovat analyzovaný text, jehož účinkem jsou nějaké obsahy, do analytického textu, který reprezentuje (re-konstruuje) obsahy analyzovaného textu. Jednoduše řečeno, jak textově postihnout obsahy, které analyzovaný text nebo texty vytvářejí?

Nástrojem, který se k této transformaci v obsahové analýze používá, je kódování. Jeho klíčová role je uznávána v kvalitativních verzích obsahové analýzy [Seidel, Kelle 1995], méně už v kvantitativních přístupech. Příznačná je Krippendorfova kvazisynonymizace kódování se zaznamenáváním [kapitola Recording/Coding v Krippendorf 2004], sugerující, že kódování je v obsahové analýze jen jakési dokumentování, jehož interpretační aspekt je vzhledem analyzovanému textu minimální anebo přísně kontrolovaný: jde přece o to, „zaznamenat“ přirozené obsahy v pojmech jazyka dat („data language“) [ibid. 125]. „Zaznamenávání (recording) probíhá, když pozorovatelé, čtenáři nebo analytici interpretují to, co vidí, čtou nebo nacházejí, a následně vyjadřují své zkušenosti ve formalizovaných pojmech analýzy; kódování (coding) je termín, který obsahoví analytici používají, když proces zaznamenávání probíhá v souladu s na pozorovateli nezávislými (observer-independent) pravidly“ [ibid. 126]. Celý problém zaznamenávání-kódování se pak přenáší na otázku kvality (lidských) kódérů, tzn. jak je vycvičit, aby kódovali validně a reliabilně.

Termín „kódování“ implikuje nějaký sémiotický systém kódů, do kterého zkoumaný text překládáme. V kvantitativní obsahové analýze to může platit tehdy, když máme systém kódů ve formě vzájemně propojených škál (přítomnost – absence; přítomnost: pozitivní – neutrální – negativní; přítomnost pozitivní: minulá – současná – budoucí; atd.), ale většinou jde o pouhou transformaci dat pro účely statistického zpracování přiřazováním předem definovaných kódů k určitým úsekům textu bez předpokladu koherentního systému kódů. Kódování v obsahové analýze si proto nesmíme spojovat s kódovacím modelem komunikace, protože je mnohem jednodušší.

V principu existují dvě funkce kódů [Seidel, Kelle 1995]. *Faktická funkce*, kdy kód označuje nějakou skutečnost v textu jednoznačným způsobem; ukazuje, že něco je případem něčeho obecnějšího. Například studujeme-li líčení vzdělávací dráhy v biografických rozhovorech a hledáme všechny případy, kdy bylo vzdělání ovlivněno nestandardními procedurami (politický tlak, protekce...), kód s faktickou funkcí zastupuje to místo v textu, kde se tyto důvody uvádějí. Například v orálně-historickém rozhovoru nalezneme tuto pasáž:

A tak si popovídali a ředitel říká tomu mistrovi mému a co ty honíš? A on říká, ale mám žáka, který se sem přihlásil na přijímací zkoušky a tak by mě zajímalo, jak dopadl. A on říká, tudle to jsou určitě přihlášky, tak je probereme. Tak probrali sloupec přijatých přihlášek, kde jsem nebyl, tak říká, no tak to je nepřijaté. Tak probrali štos nepřijatých přihlášek, samozřejmě mě tam našel, vytáhl nepřijatou, přehodil do sloupce přijatých, asi to ještě neměli, sekretářka ještě neměla seznamy a já byl přijat na průmyslovou školu. (ID093).

Uvedený úsek lze označit kódem „nestandardní procedury“ a dále lze už pracovat se samostatným kódem – kód reprezentuje jev v textu. Kódy s primárně faktickou funkcí lze dále třídit a shlukovat do kategorií, například aktéři muži nebo ženy, druh školy, pomoc při přijetí nebo naopak bránění v přijetí apod.

Druhým typem funkce kódu je *referenční funkce*. Kód v tomto případě označuje určitou část textu relevantní vzhledem ke zkoumanému jevu nebo přinejmenším hypoteticky relevantní. Například ve výše uvedeném úryvku vypravěč mluví o průmyslové škole a jakou roli v přijetí na ni hrály známosti. V případě, že bychom zkoumali vzdělávací dráhy vypravěčů, tento úsek vyprávění bychom označili hned několika kódy s referenční funkcí, například průmyslová škola, nestandardní přijetí, známosti, ředitel, mistr, protekce, příznání, úspěch. Referenční funkce znamená, že kód daný úryvek nezastupuje, pouze na něj odkazuje, asi jako číslo v telefonním seznamu odkazuje na danou osobu, a chceme-li zjistit, kdo je zač, musíme jí zatelefonovat. Proto u kódů s primárně referenční funkcí musíme pracovat stále s původním úryvkem, nikoli kódem, který na něj odkazuje.

V kvantitativně orientované (hypoteticko-deduktivní) obsahové analýze je cílem dosáhnout maximální faktické funkce kódování tak, abychom mohli operovat s kódy bez obavy, že nemáme jasně definovaný sémantický vztah mezi kódem a textem, který zastupuje. Kódy si teoreticky ponechávají svou referenční funkci, nicméně prakticky už nikdo nekontroluje, jestli jednotlivé instance kódovaných úryvků odpovídají přiřazenému kódu. Daleko častěji se ověřuje reliabilita kódování, tzn. zda různí kódéři kódují stejně. Jak podotýkají Seidel s Kellem, faktické kódování předpokládá jasný konceptuální rámec, ve kterém se kódy pohybují [Seidel, Kelle 1995: 54]. Kód „nestandardní procedura“ musí mít jednoznačnou definici, v tomto případě komplementární, tj. vymezení, co jsou standardní procedury přijetí na školu. Pro výzkum by bylo pohromou, kdyby někteří kódéři považovali politická kritéria přijetí za standardní a jiní za nestandardní.

Při kvalitativní obsahové analýze je kladem důraz na referenční funkci kódů, a to především z toho důvodu, že kódy vznikají ad hoc „za pochodu“ a tudíž výzkumník nemůže garantovat jejich kvalitu. Kódy zde představují heuristickou pomůcku ke konstruování kategorií. Z logických důvodů zde mnohem více hrozí záměna „slabších“ referenčních kódů za „silnější“ faktické. Seidel s Kellem [Seidel, Kelle 1995] uvádějí dvě rizika plynoucí z této záměny, která připadají v úvahu zejména tam, kde je ke kódování využíván počítačový software. První riziko je zvěcnění kódu, tím i ztráta opory v datech; to, co jsme si provizorně označili za (hypoteticky) relevantní vzhledem k určité kategorii nebo jevu, začneme považovat za případ toho jevu, aniž by-

chom tento vztah zpřesnili. Ve výše uvedeném případě bychom za nežádoucí zvěcnění mohli považovat to, kdybychom s kódem „známosti“ začali pracovat jako s fakticky kódujícím namísto pouhé referenční funkce. Vždyť jak můžeme s určitostí tvrdit, že přijetí bylo ovlivněno známostmi? Vždyť žádnou definici „známosti“ nemáme v dané chvíli k dispozici. Pokud bychom chtěli funkčně kódovat kódem „známosti“, nejdříve bychom ho museli definovat ve vztahu k podobným jevům, například vztahům nadřizenosti a podřizenosti apod. Následně bychom museli všechna data takto nově definovaným kódem překódovat. Tento postup je legitimní, ale dosti náročný. Druhým rizikem záměny referenční funkce kódu za faktickou je ztráta kontextu. V případě referenčního kódování označujeme oblasti textu za relevantní vzhledem ke kontextu aktivovanému naším čtením, který bývá značně rozsáhlý. V některých případech je hypotetická relevance vytvořena jen pozicí výpovědi v řadě jiných výpovědí (Proč zrovna zde mluví o přijetí na školu?). Pokud kód, například úspěch, faktualizujeme a tím dekontextualizujeme, ztrácíme tak podstatnou část jeho relevance. V důsledku toho nebudeme schopni dospět k validní interpretaci kódu a ke konstrukci smysluplných, na datech založených kategorií.

Referenční kódování samo o sobě není schopno generovat obsah (kromě specifických případů, o nichž bude řeč níže); je jako rejstřík v knize, který nás může informovat, o čem všem se v ní píše, ale už z něj nezjistíme, o čem kniha je – jaké je její téma a její zápletky nebo důvod jejího napsání. Proto referenční kódování musí vyústit v konstrukci kategorií nebo, jak bylo zmíněno výše, ve vytvoření systematického a koherentního kódovacího rámce s faktickou funkcí, kterým se text znovu kóduje. Běžně se ovšem přistupuje k tvorbě kategorií, při které jsou referenční kódy používány jako pomůcka. Nejpropracovanějším způsobem tvorby kategorií z referenčních kódů je postup zakotvené teorie, jemuž se budeme věnovat v další části této kapitoly.

Shrnu-li dosavadní úvahy o obsahu a kódování v obsahové analýze, ukazuje se, že před výzkumníkem stojí následující výzvy:

1. analýza by měla vytvořit takový obsah textu, který odpovídá jak textu, tak okolnostem, v nichž byl text vytvořen anebo v nichž je obvykle čten;
2. analýza by měla postupovat prostřednictvím kódování, které v různé míře kombinuje referenční a faktickou funkci; referenční funkce indexuje text, zatímco faktická vytváří jeho obsah.

Podle odpovědí na tyto výzvy můžeme definovat různé přístupy k obsahové analýze:

Tabulka 2 Přístupy k obsahové analýze

předmět vysvětlení	převažující funkce kódování	
	faktická	referenční
okolnosti tvorby textu	deskriptivní přístup (explorační/konfirmační)	hermeneutický přístup
okolnosti čtení textu		sémiotický přístup

Rozdělení přístupů podle toho, jestli se zaměřují na vysvětlení okolností tvorby textu, nebo čtení textu, není obvyklé, ale podle mého názoru je opodstatněné. Při využití faktického kódování se plně neukazuje, protože tento typ kódování není schopen odlišit proces konstruování textu od jeho čtení (vypravěčem ličené přijetí na školu je kódováno jako nestandardní procedura bez ohledu na to, jestli je jako taková konstruována vypravěčem nebo čtenářem). Když však využijeme referenční funkci kódování, musíme se vždy ptát, zda nás zajímá způsob, jakým byl obsah textu vytvářen mluvčím, nebo způsob, jak obsahu textu rozumí čtenář. V prvním případě jsem označil přístup za hermeneutický, protože se snaží vyložit text z pozice jeho autora, tzn. jaký obsah chtěl autor textem vytvořit. Když je analýza zaměřena na čtení textu, pak referenční kódování vede k sémiotickému přístupu, tzn. jak čtenář kooperuje s textem, aby vytvořil jeho obsah.

Následující část kapitoly je rozdělena na přístupy předpokládající lidského čtenáře a na ty, které si vystačí se čtenářem strojovým.

3.3 Lidský čtenář

Lidské čtení textu je komplexní sémiotická aktivita. Jak obrazně tvrdí Eco [2010], „text přenechává interpretační iniciativu na čtenáři, třebaže si obvykle přeje být interpretován s co největší jednoznačností. Chce, aby mu někdo pomáhal fungovat“ [Eco 2010: 68]. Čtenář interpretuje text v několika úrovních současně, od základní lexematické úrovně (jaká slova jsou v textu obsažena) přes úroveň encyklopedickou (co tato slova znamenají v kontextu kultury, jíž je čtenář členem) až po úroveň konstrukce možných světů, tzn. hypotetických konfigurací aktérů, objektů a situací, ve kterých interpretovaný obsah textu dává smysl (např. když čteme o teroristickém

útočku v Severním Irsku, abychom textu porozuměli, představujeme si možnou organizaci aktérů, objektů i situací, za kterých se útok odehrál; jsme ochotni připustit, že policie zasáhla střelbou z pušek, ale těžko bychom přijali, že útočníky zahnila luky a šípy; v takové případě bychom hledali jinou interpretaci celého textu, např. jako aprílové vydání novin). Když čte text stroj, k interpretaci textu nedochází, stroj pouze redukuje komplexitu textu podle určitého, předem zadaného algoritmu. Například při sledování spoluvýskytů klíčových slov převádí stroj text na numerickou matici četností spoluvýskytů klíčových slov, z níž může výzkumník obsah textu vytvářet. Pokud budou stroje disponovat kulturními znalostmi (encyklopedickou kompetencí), bude rovněž možné, aby text interpretovaly i na úrovni encyklopedické; například bude-li text obsahovat výraz „tak jsme se kapku pohádali“, bude stroj schopen nejen rozpoznat, že slovo *kapka* nese v textu význam „trochu“ a *pohádali* znamená „verbálně komunikovali vzájemné neshody“, ale zároveň dokáže hledat v nejbližším okolí i příčinu nebo důsledek hádky (rozdílné názory na výchovu dětí). K využívání encyklopedických znalostí (databázového zpracování již existujících textů) již dochází při strojovém generování obsahů textů, například při automatickém detekování nevyžádané elektronické pošty.

Sémiotická komplexita procesu čtení není to, co v principu lidské a strojové čtení odlišuje. Podle mého názoru je podstatný rozdíl v tom, že lidský čtenář vztahuje čtením aktualizované významy a konstruovaný obsah textu k vlastní identitě a to ovlivňuje následné čtení i interpretaci textu. Pokud MNE text nezaujme, čtu ho dál jen povrchně; pokud (dojdu k závěru, že) MNE uráží, přestanu ho číst; pokud (zjistím, že) MI lichoť, čtu text s potěšením třeba i opakovaně. Lidé čtou text, protože ho chtějí číst jako součást svého života a očekávají, že text jim osobně něco přinese (zábavu, poučení, emoce apod.). Proto může malá část textu, která rezonuje s identitou čtenáře, ovlivnit čtení a interpretaci celého textu. Strojové čtení tuto vlastnost nemá, protože stroj nečte text pro sebe, ale pro lidského operátora. Stroj se sice čtením může proměňovat (získávat nové informace do databáze a přehodnocovat již uložené informace) podobně jako člověk, ale nevztahuje text ke své identitě jako klíčovému aspektu interpretace textu. To je jeho silnou i slabou stránkou při využití strojového čtení pro analýzu textu v sociálních vědách.

Pro bližší seznámení s obsahovou analýzou jsem vybral tři přístupy – dva lidské (obsahovou analýzu v rámci zakotvené teorie a analýzu sémiotickou) a jeden strojový (sledování spoluvýskytů klíčových slov).

3.3.1 Přístup zakotvené teorie

Grounded Theory (zakotvená teorie) je současně metodou výzkumu i výsledkem výzkumu; sestává ze souboru pravidel, jak vést induktivně založený výzkum, jehož cílem je vytvoření teorie, nikoli pouze empirické generalizace nebo tvrzení o přijetí či odmítnutí teorie stávající. Zakotvená teorie jako metoda se zaměřuje zejména na analytickou část výzkumu, to znamená na analytickou a interpretační práci s daty, ale významným způsobem ovlivňuje i přípravu výzkumu a sběr dat. Hlavním pilířem metody a vodítkem pro výzkumníky je neustálé vzájemné srovnávání (dat, terénu, interpretací, konceptů) a interaktivita (výzkumníka s terénem, s jinými lidmi, koncepty, s jinými výzkumníky).

Metodologii zakotvené teorie vytvořili v 60. letech minulého století dva sociologové, Barney Glaser a Anselm Strauss. Oba už předtím spolupracovali na výzkumech sociální organizace umírání v nemocnici, což je pro výzkum velmi náročné téma a má přesah i do praxe – jak lépe zorganizovat péči o pacienty v terminálním stádiu nemoci. To je i v současnosti velmi diskutovaná otázka. Pro takový náročný výzkum potřebovali vyvinout metodologii, která by odpovídala povaze kvalitativního výzkumu, tzn. aby byla současně systematická, rigorózní a flexibilní. Svou představu takovéto metodologie ztělesnili v knize *Discovery of Grounded Theory* [Glaser, Strauss 2006/1967]. Grounded Theory měla kvalitativní výzkum vymanit z tehdejší podřadné pozice, kterou měl vzhledem k výzkumu kvantitativně orientovanému. Její autoři k tomu měli všechny předpoklady. Glaser studoval na Kolumbijské univerzitě, kde v té době působil například P. F. Lazarsfeld a kde se zaměřovali na rozvoj sofistikovaných kvantitativních metod. Ze studia si odnesl přesvědčení, že dobrá sociologická metodologie musí být dobře promyšlená, jasně formulovaná a systematicky zpracovaná. Zejména ho trápila otázka, jak testovat pracovní hypotézy vzniklé z kódování. A. Strauss studoval na Chicagské univerzitě, která byla vždy baštou kvalitativního terénního výzkumu (ostatně ne nadarmo se v dějinách sociologie učí o chicagské škole sociologického výzkumu). Strauss byl ovlivněn zejména pragmatismem a symbolickým interakcionismem, ze kterého si vzal zaměření na výzkum v terénu, nutnost pevného empirického ukotvení každé teorie, důraz na proměnlivost sociálního dění a důležitost symbolického rozměru lidského jednání. Když jejich kniha *Discovery of Grounded Theory* vyšla, umožnila kvalitativně orientovaným výzkumníkům vést výzkum takovým způsobem, že nemohli být obviňováni z nevědeckosti, nesystematičnosti a jejich závěry nebylo možné odmítnout mávnutím ruky z důvodu, že pocházejí z metodologicky nezvládnutého výzkumu. Ironicky se časem stala jakousi legitimizační

záštitou pro celou řadu výzkumů, které postupy zakotvené teorie nepoužívaly, ale jejich autoři se domnívali, že jim tato metoda dodá punc vědeckosti [srov. Becker 1993].

Později došlo k rozdělení zakotvené teorie do dvou verzí, jedné zastávané Glaserem a druhé Straussem. Hlavní rozdíl mezi nimi spočíval v důrazu, který kladl Glaser na induktivní přístup [Heath, Cowley 2004; Walker, Myrick 2006]. Výzkumník by měl přicházet do terénu bez předem nastudovaných vědomostí, věnovat se sbírání všech dostupných dat a ty pak podrobně – řádek po řádku – analyzovat s vědomím základních sociálních procesů. Cílem je vytvoření konceptů, které povstanou z analýzy dat, a jejich vztahy pak umožní zkonstruovat zakotvenou teorii [Glaser 1978, 1998, 2001]. Strauss spolu s Corbinovou se spíše přikláněli k méně ortodoxní verzi, kdy výzkumník má vstupovat do terénu a posléze i analyzovat data se znalostí prostředí a již existující odborné literatury o tématu, které chce studovat [Corbin, Strauss 1990; Strauss, Corbin 1997; Strauss, Corbinová 1999]. Navzdory odlišnostem základní princip zakotvené teorie, tzn. vyvíjení teorie z dat a její těsná vazba na empirická data, zůstává stále platný.

3.3.1.1 Kódování

Kódování je jedním ze dvou klíčových analytických kroků v rámci budování zakotvené teorie. Druhým klíčovým analytickým krokem je vytváření kategorií a vztahů mezi nimi. Připomeňme si, jak probíhá analýza textů v běžné kvalitativní obsahové analýze. Výzkumník je postaven před množství přirozeně strukturovaných dat (dokumenty, přepisy rozhovorů, zápisy pozorování apod.). Cílem analýzy, aby to byla opravdu analýza a nikoli jen popis, je transformace přirozeně strukturovaných dat do interpretace jevu v odborném kontextu. Například jsme svědky pokřikování fotbalových fanoušků pražské Sparty na utkání s ostravským Baníkem: „Vy ste špína naší ligy – vy ste přece polský Židi!“ Rozumíme tomu, chápeme, že cílem je zesměšnění, a to že je činěno pomocí slov *špína*, *poľský* a *Židi*. Dále nad tím nepřemýšlíme, jen si řekneme, že to dokazuje otevřenou xenofobii a rasismus fanoušků, a někteří z nás si pomyslí, že by se s tím (xenofobií a rasismem) mělo něco dělat. Pokud ovšem chceme chování fanoušků analyzovat, nestačí pokřiku porozumět v jeho přirozeném kontextu a k tomu přidat hodnotící soud. Analytik musí nejprve znesamozřejmit samozřejmý jev pokřikování na stadionu a vysvětlit ho z odborného pohledu v kontextu sociálněvědních poznatků a teorií. Jinými slovy, musí poskytnout jiné vysvětlení, než že pokřik má zesměšnit druhý klub a činí to pro danou situaci hanlivými výroky, a toto vysvětlení musí odborně argumentovat v kontextu dosavadního disciplinárního vědění (např. o sociálním konfliktu).

V obsahové analýze je nástrojem k transformaci přirozeně se vyskytujícími dat do odborného kontextu právě kódování. Pomocí kódování, resp. jeho prostřednictvím, hledáme v textech typy, příběhy, témata, vztahy, základní kategorie atd. Kódování není nikdy cílem samo o sobě, ale je prostředkem k vytvoření kategorií či teorie určitého jevu.

V postupu budování zakotvené teorie rozvinutém Straussem a Corbinovou existují tři hlavní typy kódování: otevřené, axiální a selektivní [Strauss, Corbinová 1999; pro srovnání s Glaserovým přístupem viz Kelle 2005]. Hranice mezi typy kódování jsou však při samotném výzkumu nezřetelné, protože v průběhu analýzy kódujeme tak trochu všemi způsoby najednou: jsme stále otevřeni novým kódům, pokud by nám přišly vhodné, stále přemýšlíme, jak bychom kódy mezi sebou pospojovali do kategorií, a současně máme na mysli nějakou klíčovou kategorii, ke které se celá naše interpretace vztahuje.

3.3.1.1a Otevřené kódování

Otevřené kódování je v postupu zakotvené teorie nejčastěji tím analytickým krokem, kterým začínáme. Máme před sebou nasbíraná první data a výzkumnou otázku, jež nás při sběru dat vedla. Otevřené kódování znamená, že označujeme ty kusy dat, například části textu, o nichž se domníváme, že by mohly být pro zkoumaný jev nějakým způsobem relevantní. Vezměme si výše uvedený pokřik: „Vy ste špína naší ligy – vy ste přece polský Židi!“ Označit můžeme jednotlivá slova: *vy* – adresát pokřiku, *špína* – hanlivé označení adresáta, *naší ligy* – skupinová identita, *prece* – rétorická pomůcka, *poľský* – etnické označení adresáta, *Židi* – „rasové“ označení adresáta. Všechna slova jsou zde relevantní, i když slovesa jsme samostatně nekódovali, protože jejich funkce je zde gramatická. Označit můžeme také celou větu jako zesměšňující a ponižující pokřik. Prvním krokem je tedy označení relevantních úseků textu kódy (pojmy), které reprezentují významy. Umění otevřeného kódování spočívá ve schopnosti zachytit co nejvíce konkrétních informací co nejmenším počtem kódů. Všimněte si, že z deseti slov jsme získali šest různých kódů. Když bychom takto kódovali biografický rozhovor, který má tisíce slov, dostali bychom stovky, ne-li tisíce kódů. A co pak při analýze deseti biografických rozhovorů? Proto se musíme vyvarovat obou krajností: mít kódy příliš konkrétní, které výstižně reprezentují jevy, ale které se v datech prakticky neopakují a mezi kterými se jen těžko hledají obecnější vztahy, nebo mít kódy příliš obecné, které jevy reprezentují jen volně, ale zase se z nich dobře vytvářejí kategorie. V našem případě by příliš konkrétní kód pro slovo *špína* bylo „označení adresáta jako špína“ a naopak příliš obecný by byl kód „označení adresáta“, který by nediferencovaně sdružoval slova *špína*, *poľský*, *Židi*.

Poté, co si data okódujeme, začneme z kódů vytvářet kategorie. Kategorie se vytvářejí seskupováním kódů. V našem případě bychom vytvořili kategorii „označení adresáta“, která by mohla mít podkategorie hanlivé, pochvalné a neutrální. Dále bychom mohli vytvořit kategorii „skupinová identita“, která by byla totožná se stejně nazvaným kódem. Smyslem vytváření kategorií je jednak snížení počtu kódů do zvládnutelného počtu, jednak vytvoření takové analytické úrovně, na níž bychom mohli sledovat dimenze pojmů a určit/navrhnout teoretické vztahy mezi nimi.

Co jsou to dimenze kategorií? Například označení adresáta může mít dimenze pozitivní až negativní, ale může mít též dimenze stigmatizující – nestigmatizující (*buzeranti/debilové*), přímé – nepřímé (*debilové – Pražáci*), etnické, rasové, genderové, zdravotní atd.

Vztahy mezi kategoriemi a jejich dimenzemi je potřeba definovat. Například skupinová identita a označení adresáta. V našem výroku je skupinová identita kategorií zahrnující kategorii označení adresáta. Pokřik řadí adresáta, tj. tým Baníku a jeho fanoušky, do „naší ligy“, ale v jejím rámci mu dává nízký status, který byl vyjeven („přece“; buď: vždyť to z vás na první pohled číší, nebo: navzdory tomu, že tak na první pohled nevypadáte). V jiném pokřiku by adresát mohl být považován za nepřítele, někoho cizího, dvě identity by stály proti sobě, místo aby byly v hierarchickém vztahu.

Strauss s Corbinovou nabízejí několik technik, jak konstruovat kvalitní kódy a kategorie. Nejprve upozorňují, že překážkou může být naše předpokládání zkoumaným jevům, které způsobí jakousi analytickou slepotu, neschopnost rozpoznat v datech relevantní informace. Když fanoušci společně skandují „Smrt rozhodčímu!“, jak takový pokřik kódovat? Jako výhrůžku? Jako rituální pokřik, jehož význam je ve vyjádření nesouhlasu s rozhodováním zápasu? Běžný člověk totiž chápe výhrůžku smrti jako velmi vážnou, prakticky nejdůležitější. Ale jsou situace, v nichž se až tak vážně nebere, například když někdo zapomene něco pro druhého udělat, ten mu odpoví: „Já tě zabiju!“. Proto, abychom se stali analyticky citlivější, můžeme zkusit hledat protiklady, abychom zjistili, na jaké škále se pohybujeme. Co se týče pokřiků, existují pokřiky, že někdo „je bůh“, „je král“ apod. Jejich nerealističnost nám umožňuje vzít v úvahu i to, že výhrůžka smrti na stadionu při utkání je chápána jinak, než když by takto pokřikovali fanoušci na rozhodčího před jeho domem. Jinou technikou získání analytické citlivosti je porovnávání dvou nebo více jevů. Například můžeme srovnat pokřikování u různých druhů sportů, u různých skupin, válečné pokřiky atd. Toto srovnání může ukázat, co je na pokřiku fanoušků obecné a co specifické.

3.3.1.1b Axiální kódování

Pokud máme dostatek kategorií, můžeme začít s axiálním kódováním. Jestliže smyslem otevřeného kódování je rozložit přirozenou strukturu dat na soubor kategorií, které tento smysl zachycují, ale nejsou už přímo spojeny s konkrétními daty, cílem axiálního kódování je složit kategorie tak, aby vytvořily strukturu odborného vysvětlení jevu. Můžeme to přirovnat ke zkoumání nějakého přístroje, například mobilního telefonu. Otevřené kódování je jako rozebírání (je otevřené a zároveň otevírací), kdy jednotlivé součástky rozdělujeme do kategorií podle různých kritérií. Axiální kódování je naproti tomu aktivita syntetická, kdy se snažíme porozumět vztahům mezi kategoriemi.

Protože svět se neodehrává náhodně (i když někteří filozofové tvrdí opak) a ani sociální dění není libovolné, navrhuji Strauss s Corbinovou obecný model pro hledání vztahů mezi kategoriemi, který odpovídá sociálnímu dění. Tento model nazývají paradigmatický model (paradigm model) neboli vzorový model. Model vypadá takto [Strauss, Corbinová 1999: 72]:

Tabulka 3 Paradigmatický model v zakotvené teorii

příčinné podmínky	kontext		
	jev	strategické jednání a interakce	následky
	intervenující podmínky		

Účelem modelu není analýzu sešněrovat, ale nabídnout obecný model pro systematické vysvětlení sociálního dění, který umožňuje kategorie a jevy vzájemně mezi sebou vztahovat složitými způsoby. Abych axiální typ kódování vysvětlil, použiji opět stejný příklad pokřiku fotbalových fanoušků. Bez paradigmatického modelu bychom mohli poskládat kategorie do vzájemných vztahů (např. označení ke skupinové identitě), ale vše by bylo statické. Víme totiž, že sociální dění je neustálý proces, který vnímáme jako proud zkušeností. Model nám pomáhá tuto procesualnost dění zachytit tím, že nás nutí hledat ty aspekty jevu, které jsou před ním, po něm a po „stranách“. Zde nabídnutá ilustrace bude ovšem jen špatnou simulací opravdového axiálního kódování, protože nemáme k dispozici potřebná data.

Zkoumáme pokřiky fanoušků. Naším jevem je pokřikování fanoušků Sparty Praha na hráče a fanoušky Baníku Ostrava. Nuže, hledejme *příčinné podmínky* – co vede fanoušky k tomu, aby na stadionu pokřikovali, že ti druzí jsou špína ligy. V rozhovorech s fanoušky bychom zjistili, co si myslí o fanoušcích jiných týmů, co si myslí o ligových hráčích, proč chodí fandit, jaké jsou druhy fanoušků a ke kterým se řadí. Z toho bychom mohli pomocí otevřeného kódování získat poznatky o identitách jiných aktérů a mohli by-

chom srovnávat s tím, co se křičí. Zda je příčinou zrovna takového pokřiku přesvědčení, že hráči a fanoušci Baníku jsou špína ligy, nebo jestli je cílem snížit sebevědomí protivníka a zvýšit vlastní sebevědomí. Pak bychom hledali, proč zrovna ponižování souvisí se zvyšováním sebevědomí, a to bychom museli nahlédnout i do odborné literatury. To nás může vést zpátky do terénu zjistit, jak pokřiky fanoušci připravují, jestli je nacvičují či zda existuje jejich stabilní repertoár apod.

Kontext pokřikování je evidentní, je jím sportovní utkání, ale musíme z dat zjistit, jak fanoušci utkání kategorizují, jako jaký typ události ho chápou. Někteří fanoušci za hlavní bod utkání nepovažují samotný souboj hráčů na hřišti, ale bitku s fanoušky druhého týmu. Sportovní utkání je pro ně záminkou pro kolektivní rvačku. V tomto kontextu je pokřik podobný pokřikování bojovníků před bitvou, které jim má dodat odvalu zesměšněním nepřítelů a morální posílení poškozením jeho tváře [srov. Goffman 1967: 5–46]. Ale jsou možné i jiné kontexty.

Na hřišti nelze křičet cokoli. Například když by někdo zakřičel, že „Zítří je neděle!“ nebo „Baník jsou strojvůdci!“, asi by se z toho pokřik nestal. *Intervenující podmínkou* je například fanouškovský diskurz. Jen některá slova mohou sloužit jako ponižující označení [Bargiela-Chiappini 2003; Brown, Levinson 1987]. Dalšími intervenujícími podmínkami jsou etnické a rasové stereotypy, které pokřik používá. Kdyby takto pokřikovali v Německu nebo Holandsku, málokdo by tomu rozuměl, protože si nespojí Ostravu s blízkostí Polska a Polsko s naším sousedem. I to, že pokřik nelze vymyslet libovolně, že aktéři mají k jeho tvorbě určité vymezené podmínky, je třeba při interpretaci vzít v úvahu.

Důležitým prvkem v modelu je *strategické jednání a interakce*. Teoreticky zakotvená teorie vychází z pragmatismu a ze symbolického interakcionismu, které tvrdí, že významy se vytvářejí až v interakcích jedinců, kteří do nich vstupují s určitými záměry [Corbin, Strauss 1990]. Je proto nanejvýš důležité při interpretaci dat vzít v úvahu interakční kontext, v němž se jev vyskytuje, včetně příčinných a intervenujících podmínek a kontextu. V našem případě musíme zjišťovat, za jakým účelem jedni fanoušci pokřikují na druhé rasistické a xenofobní urážky. Jak na to ti druzí reagují? Není to hra na přebíjeňou, kdo toho druhého více poniží a tím i našťve? Jsou pokřiky svého druhu konverzací? Na druhé straně některé prvky pokřiku mohou být nezáměrné. Primárním cílem možná není urážet Poláky a asi ani Židy. Tato označení jsou použita pro jejich nízký symbolický status vůči „naši lize“ a v rámci fanouškovské subkultury.

Konečně posledním prvkem modelu, který bychom při axiálním kódování měli brát v úvahu, jsou *následky*, jaké jev má. Následky opět musíme

hledat v sebraných datech a nikoli o nich spekulovat, jak to zde činím já. Následky jevu můžeme rozdělit na zamýšlené a nezamýšlené ze strany účastníků jednání. Zamýšleným následkem pokřiku může být posílení identity a sebevědomí fanoušků, kteří křičí. Nezamýšlené následky může pokřikování mít na ty fanoušky v obecně, kteří s obsahem pokřiku nesouhlasí a mohou intervenovat u managementu klubu, aby takovým pokřikům zabránil.

To je ve zkratce paradigmatický model. Práce s modelem znamená systematické vytváření otázek a hledání odpovědí v datech. Například hledáme nezamýšlené důsledky jednání jednoho aktéra, které mohou vytvářet kontext pro jednání jiného aktéra. Při tomto úsilí nepracujeme jen na úrovni kategorií, ale sestupujeme i na úroveň kódů a primárních dat. Zjišťujeme, jestli jsme nezapomněli kódovat něco, co se ukázalo pro pochopení pokřiku jako formy bojovné konverzace důležité. K tomu nám dobře poslouží software pro analýzu kvalitativních dat, jako například Atlas.ti [Konopásek 1997, 2005, 2008, 2011], NVIVO [Bringer, Johnston, Brackenridge 2006] nebo Qualrus. V množství papírů může analytik ztratit hlavu, ale pokud má vše v počítači, je orientace ve velkém množství dat jednodušší.

Ještě než přistoupíme k selektivnímu kódování, chtěl bych zdůraznit, že ke kódování nelze přistupovat mechanicky. Paradigmatický model slouží jako pomůcka pro systematické porovnávání a uspořádávání kategorií, ale není povinným stadiem výzkumu nebo nějakou garancí, že něco objevíme. Když vzpomenu příklad s mobilním telefonem, podobně jako na domácí rozebírání telefonů není žádný přesný návod, na kódování také ne. Ale pokud dodržujeme určitá pravidla (např. že do telefonu nemlátíme kladivem), časem se to naučíme, podobně jako kódování. Paradigmatický model je něco jako obecný model telefonu, tzn. říká nám, že když jsme ho rozebrali, měli bychom mezi díly najít nějakou anténku, nějakou baterii, SIM kartu, nějaké čudlíky, kterými se spouští apod. Podobně každý sociální jev má nějaké příčiny a následky, kontexty a interakce. Axiální kódování je uspořádávání kategorií do vztahu jak vůči sobě navzájem, tak i k celku.

3.3.1.1c *Selektivní (výběrové) kódování*

Třetím typem kódování je selektivní kódování. Je to práce s kategoriemi, jejímž cílem je vybudovat zakotvenou teorii nějakého jevu. Je to závěrečná integrace kategorií do jednoho celku. Opět, jako v případě předcházejících typů kódování, nejde o závazný postup nebo o kuchařku; k dispozici jsou určitá pravidla, pokud se jimi řídíme, můžeme kódování úspěšně provádět.

Prvním krokem je vytvoření příběhu, resp. nalezení pointy, která určitou kategorii zvýznamní a učiní z ní kategorii centrální. Pointu příběhu nejednodušší nalezneme tak, že vyprávíme někomu jinému, na co jsme přišli.

Abychom udrželi posluchačovu pozornost, přirozeně nás to svádí zvýraznit určitý aspekt jevu. Není ovšem výjimkou, že při snaze vyprávět zjištění někomu jinému zjistíme, že jsme vlastně nic zvláštního neobjevili, že žádnou pointu nejsme schopni vymyslet. Nebo se nakonec posluchač zeptá: „No a? A to má být objev?“ V takovém případě je třeba se znovu vrátit ke kategoriím, případně kódům, a hledat mezi nimi dosud nezjištěné vztahy, které by nás k pointě navedly. Je ale potřeba říci, že jev sám žádnou pointu nemá, tu tam vkládáme až my jako analytici a interpreti. Někdy se ale stane, že potenciálních point je více; v tom případě je nutné si zvolit jen jednu. Proto se tento typ kódování nazývá výběrovým.

Vezměme si náš fanouškovský příklad. Zkoumáme pokřiky fanoušků a zjistíme o nich mnoho informací typu kdo, kdy, kde, jak a proč. Stojíme teď před otázkou, co se stane naším objevem. Můžeme zkusit tvrdit, že centrální kategorií je interakční povaha skandování, jakési paralelní utkání k utkání hráčů. Že existují určitá nepsaná pravidla skandování. Čím agresivnější a tvrdší je utkání sportovní, tím agresivnější je i skandování fanoušků. Můžeme zkusit vybrat centrální kategorii, která by souvisela s nějakou již existující teorií, například teorií konfliktu. Pak bychom mohli tvrdit, že jde o formu nerealistického konfliktu, který se jako konflikt tváří, ale ve skutečnosti jde o posílení skupinové solidarity. Ať už bychom vybrali první, nebo druhou interpretaci, museli bychom podle ní uspořádat ostatní kategorie a podřídít je logice této interpretace. Někdy se stane, že centrální kategorie je celkově dobře podpořená, ale někde existují slabá místa. Tehdy musíme zpátky ke kódům a ke kategoriím nebo dokonce přímo k datům a pokusit se buď smysl centrální kategorie upravit, nebo najít v datech potřebnou podporu.

V této fázi výzkumu je důležité, abychom měli načteno dostatek literatury, která nám poskytne zdroje pro hledání centrální kategorie. Může to být buď přímo, jako v případě nerealistického konfliktu, který byl původně konceptualizován Georgem Simmelem a později ho rozpracoval Lewis Coser [Coser 1956], nebo nepřímo, jako v případě interakční povahy skandování.

V praxi se často setkáváme s otázkou, kdy můžeme přistoupit k selektivnímu kódování. Je evidentní, že i jeden rozhovor s fanouškem můžeme kódovat, vytvořit kategorie, paradigmatický model a začít s budováním teorie. Nicméně byla by to jen slabě zakotvená teorie, protože by byla s empirickou realitou propojená jen jedním rozhovorem. Opačný problém může nastat, když máme nasbíráno velké množství dat a vytvořenou řadu kategorií, ale chybí nám odvaha začít stavět teorii. Pro rozhodování o tom, kdy lze začít s teorií, existuje pomůcka, která se nazývá teoretická saturace. Teoretická saturace nastává v okamžiku, kdy už další nová data nepřinášejí významné

nové poznatky ani neobohacují existující kategorie, jejich dimenze a vzájemné vztahy [Glaser, Strauss 2006: 62]. V tomto okamžiku je vhodné přejít k hledání centrální kategorie, pokud jsme na ni už dříve nepřišli.

Samotné vytvoření zakotvené teorie poté spočívá v argumentovaných výrocích o vztazích mezi kategoriemi, které jsou v souladu s dominantní rolí centrální kategorie. Teorii pak můžeme formulovat narativně, ve formě příběhu, nebo systematicky, podle nějakého modelu (např. rozpracovat a přizpůsobit paradigmatický model).

3.3.1.2 *Shrnutí kódování v zakotvené teorii*

Kódování postupem zakotvené teorie je variantou obsahové analýzy prováděné od začátku do konce lidským čtenářem. Je charakterizováno snahou o maximální indukčnost, tzn. kódy a posléze kategorie by měly být v co nejvyšší míře odvozeny z analyzovaných textů. To neznamená, že by byl analytik osvobozen od všech forem předporozumění, hermeneutický kruh [Gadamer 2004: 265 a násl.] zde platí. Nejprve operuje s referenčním kódováním, které umožní vytvoření kategorií a následně i paradigmatického modelu. Kategorie, s nimiž pracuje axiální a selektivní kódování, jsou tak i nadále ukotvené v kódech s referenční funkcí. Z tohoto důvodu je v tomto typu obsahové analýzy často používáno „in vivo“ kódování, kdy k označení kódu nebo kategorie použijeme přímou citaci analyzovaného textu.

Silnou stránkou tohoto typu obsahové analýzy je právě induktivní postup, který slibuje o data opřenu konstrukci teoreticky nepředpokládaných vztahů; odhaluje obsah, jenž nejvíce odpovídá tomu, který generují účastníci sociálního dění zacházející s texty (vytvářejí je, distribuují i je čtou). Jinými slovy, postupem zakotvené teorie můžeme dosáhnout značného průniku relevantních aktérů i analytiků ve vztahu k obsahu analyzovaných textů.

Nevýhodou tohoto postupu je obtížnost. Nezkušený analytik velmi často dojde buď k banálním zjištěním, kdy pouze tematizuje obsahy běžně tematizované laickými čtenáři textů, nebo naopak k sofistickým, nicméně spekulativním výsledkům, které jsou významově adekvátní, ale těžko dokazatelné. Udržet se na interpretační úrovni blízké aktérům a současně dojít k odborně relevantním zjištěním je nesnadné a vyžaduje zkušenost a hermeneutické nadání.

3.3.2 *Sémioticky orientovaná obsahová analýza*

V úvodu této kapitoly jsem zdůraznil, že čtení je sémiotická aktivita. Samozřejmě to platí i pro vytváření textů. V rámci obsahové analýzy se proto

můžeme zaměřit na studium textů jako *výsledků* sémiotické aktivity jejich autora nebo na obsahy textů, které jsou generovány čtenáři. Jinou možností je zaměřit se na analýzu tvorby textů nebo čtení textů jako na aktivity generující významy a obsahy textů. Vezměme známý příklad – gymnaziální otázku – co chtěl básník říci verši:

*My přijdem blíž, my přijdem blíž,
my světů dožijeme,
my bijem o mříž, ducha lvi,
a my ji rozbijeme!*

Obvyklá „správná odpověď“ je ta, že Neruda tím chtěl vyjádřit jednak vůli překonat malost poměrů a jednak víru v lidský pokrok; tato odpověď je vlastně výsledek obsahové analýzy básně. Analýzou skutečného studentského čtení dané básně bychom pravděpodobně zjistili, že jednotliví čtenáři vytvářejí obsah básně různě, nicméně vlastním čtením vytvořený obsah, resp. jeho fragmentárnost či absenci, nepovažují (z ryze pragmatických důvodů) za legitimní obsah, který by mohl být prezentován jako „správná odpověď“ na výše uvedenou otázku. Školní lavice nejsou jediné místo, kde se vyžaduje, aby vytvářený obsah textu odpovídal především očekávání ostatních; v mnoha různých situacích vytváříme čtením takové obsahy, které jsou v dané situaci legitimní. A právě zkoumáním toho, jak se během čtení textů vytvářejí obsahy, se zabývá sémioticky orientovaná analýza [pro klasické texty viz Eco 2010; Hall 2005/1973]. V následující části představím jednu konkrétní aplikaci takové analýzy, při níž se zjišťovalo, jak příslušníci tří generací kooperují s úryvky narativních textů a vytvářejí jejich obsahy; jedná se o výzkum, který jsem prováděl s Marií Dlouhou a dalšími studenty [Hájek, Dlouhá 2011, 2014].

Výzkum čtenářské kooperace s úryvky biografických vyprávění

Ve výzkumu jsme se zaměřili na dosud jen málo prozkoumaný způsob, jakým jsou biografická vyprávění pamětníků, která můžeme chápat jako určité dokumenty kolektivní paměti, přijímány členy komunity paměti. Přijetí nějakého dokumentu jako dokumentu paměti, tzn. jako (legitimní) součásti kolektivní paměti, je komplexní proces a probíhá v několika úrovních, rozlišitelných pouze analyticky. První úroveň je situace, v níž se člověk s dokumentem setkává, například muzeum, dokumentární pořad v televizi, hraný film v kině, kniha, billboard apod. Tuto úroveň charakterizuje očekávání, že dotyčný se „naladí“ na určitý žánr či sociální kontext, který situace implikuje. Příjemce se může rozhodnout, že daný žánr nepřijme, že jej bude popírat

nebo k němu přistoupí subverzivně (např. ironicky). Příkladem může být neochota nebo právě ochota jít do Muzea totality nebo začít číst knihu *Paměti milicionáře*. Druhou úrovní je lokální kontext, ve kterém je dokument prezentován a který orientuje potenciálního příjemce směrem do určité minulosti, například předmluva k vyprávěním pamětníků, komentář k muzejnímu exponátu, datum na fotografii apod. Příjemce dokumentu paměti zde musí opět aktivně participovat v tom smyslu, že přijímá (nebo nepřijímá) určitá pravidla hry, například v historickém románu kombinaci historických a fiktivních momentů, v komentáři k muzejnímu exponátu důvěru k faktučnosti sdělovaných informací nebo u biografického vyprávění předpoklad autenticity sdělení (na rozdíl od fiktivních autobiografií) [Hall 2005/1973]. Třetí úrovní předpokládané kooperace při recepci dokumentu jako dokumentu paměti je jeho obsah, například text básně, obsah filmu, podoba budovy, znění písň. Aby si dokument udržel status dokumentu paměti, je zapotřebí, aby recipient pochopil jeho obsah ve vztahu k sdílené minulosti určitého společenství paměti. Například ve filmu uvedeném jako historický film musí porozumět, v čem je film historický, tzn. události v něm zpodobňované musí úspěšně přiřadit k vlastním představám o dané době. Případný nesoulad může vést k odmítnutí dokumentu jako dokumentu paměti (např. ve prospěch „propagandistického dokumentu“).

Při aktuální interakci s dokumentem působí všechny tři úrovně současně, tzn. v určité situaci je specifickým způsobem prezentován objekt zvláštní povahy, například v knihovně je kniha biografických rozhovorů s pamětníky socialismu obsahující i průvodní studii. Ne nutně však všechny úrovně působí stejným směrem: táž kniha tvořící součást uměleckého objektu vytvořeného z množství knih různého stáří, který se nachází v předsálí knihovny, nebude značnou částí návštěvníků knihovny považována za „dokument paměti“, tzn. za legitimní součásti jejich „kolektivní paměti“, i když v jiném kontextu (na polici označené „Životopisy“) by nepochybně za dokument paměti považována být mohla a byla.

Z uvedených tří analyticky pojímaných úrovní procesu recepce dokumentů paměti jsme se v našem výzkumu soustředili na úroveň třetí, na to, jak je posuzován obsah určitého dokumentu jako potenciálního dokumentu paměti. Jinými slovy, chtěli jsme zjistit, jak členové komunity paměti interagují s předkládaným textovým dokumentem tak, aby ho mohli začlenit do intersubjektivně sdílené reprezentace minulosti a dát mu tak status dokumentu paměti. Domnívám se totiž, že kolektivní paměť nesestává pouze z intersubjektivně sdíleného souboru reprezentací minulosti, ale je současně specifickou schopností jednat, kompetencí s dokumenty paměti zacházet. To, co činí z člověka člena určité komunity paměti, není výlučně jeho znalost sdí-

lené minulosti, ale – a možná přednostně – umění náležitě konfrontovat sebe a ve společnosti existující dokumenty se vztahem k minulosti. Prakticky vzato, člověk je nucen aktivovat „kolektivní paměť“ vždy, když se setká s nějakým dokumentem, pro který je nárokován statut dokumentu paměti.

3.3.2.1 *Interpretační kooperace ve vyprávění*

Vzhledem k narativnímu charakteru textů použitých ve výzkumu (jeho účastníkům jsme předložili úryvky z přepisů autobiografických vyprávění pamětníků socialismu) jsme při analýze metodologicky vycházeli ze dvou zdrojů: z Ricoeurovy teorie vyprávění, zejména z jeho konceptu trojí mimésis rozpracovaného v prvním díle *Času a vyprávění* [Ricoeur 2000: 88–134; srov. Hamar 2008: 28–40], a z Ecovy analýzy čtenářské kooperace v narativních textech [Eco 2010]. Ricoeur charakterizuje každé vyprávění jako proces trojí mimésis [viz kap. 5.4.2]. Tato konceptualizace vyprávění je ze sociologického hlediska přínosná, protože do vyprávění integruje jak interpretaci světa vypravěčem, která vyprávění předchází, tak následnou interpretaci vyprávění čtenářem. V našem výzkumu jsme respondentům nabídli úryvek autobiografického vyprávění jako dokument paměti a ten byl jimi jako takový přijat, pokud v něm našli sdílený svět (socialistické) minulosti, na který vyprávění odkazovalo, a současně ho dokázali vnímat jako aktérskou biografickou výpověď, které je možné porozumět s ohledem na nynější situaci.

Při analýze čtenářské aktivity respondentů, tj. při vytváření obsahu textu, jsme použili sémiotický přístup, jak ho rozpracoval U. Eco v knize zabývající se čtenářskou kooperací v narativních textech [Eco 2010], tzn. tím, co by Ricoeur označil jako třetí mimésis. Eco ve své práci vychází z Peirceova pragmatismu, v němž „odhalit objekt [...] znamená odhalit *modus operandi*, čili vyprodukovat jej (nebo vyprodukovat jeho praktické použití)“ [Eco 2010: 59; kurziva původní]. Na tomto základě pak staví svou teorii interpretační kooperace v narativních textech, jejichž porozumění čtenářem je úkol veskrze praktický, spočívající v aktualizaci jejich obsahu. Proto jsme se v našem výzkumu zaměřili na způsoby, jakými čtenáři s úryvky biografických narativů kooperují při jejich interpretaci. Poněvadž jednou z klíčových čtenářských strategií porozumění vyprávění je konstrukce hypotézy narátora [Bortolussi, Dixon 2003: 60–96; Eco 2010: 79; Mullins, Dixon 2007], zajímalo nás, jak budou recipienti biografických příběhů konstruovat identitu vypravěčů a jak bude identita domnělých vypravěčů spojena s interpretací textu. Druhou věcí, kterou jsme sledovali a pro kterou Ecova sémiotika poskytuje analytické nástroje, byla skutečnost, že čtenářská interpretace textu (aktualizace jeho obsahu) se nezakládá jen na skutečnostech v textu fakticky přítomných (nezávisle na intencích autora), ale současně vypovídá i o samot-

ném světě čtenáře [Eco 2010: 82; Ricoeur 2000: 113]. Touto cestou jsme byli schopni postihnout způsoby, jakými se realizují specifické kompetence příjemce dokumentů paměti vedoucí k jejich přijetí a performované integraci do kolektivní paměti.

3.3.2.2 *Experiment*

Provést výzkum formou experimentu jsme se rozhodli vzhledem k položeným výzkumným otázkám i ke způsobu analýzy. Jelikož jsme se snažili prozkoumat v podstatě obyčejné čtení, tj. samozřejmě vnímanou a rutinní interakci – předpokládanou kooperaci – s dokumenty paměti, nabízelo se navázat na etnometodologickou tradici zviditelnění taken-for-granted řádu prostřednictvím jeho narušení [Bonková 2002; Garfinkel 1967: 35; McHoul 1982]. Logika experimentu se odvíjela od předpokladu, že člen komunity paměti (v tomto případě české společnosti) při setkání s domnělým dokumentem paměti dokument jako takový buď odmítne, nebo přijme. Pokud ho přijme (což jsme vzhledem k situaci předpokládali), bude se ho snažit zapracovat do kontextu legitimního obrazu minulosti. Abychom tento proces zviditelnili, předložili jsme účastníkům experimentu zvláštní dokumenty – krátké fragmenty autobiografických vyprávění pamětníků socialismu – které od čtenářů vyžadovaly značnou kooperaci (dle našeho soudu až na hranici únosnosti), aby mohly být integrovány do všeobecně přijímaného (nebo přijatelného) historického kontextu.

Konkrétním úkolem respondentů-čtenářů pak bylo na základě četby přiřadit vypravěčům politickou identitu (podrobnosti uvádím níže). Následně byly s respondenty provedeny rozhovory o důvodech jejich volby. Provedený experiment sice nebyl narušující v garfinkelovském pojetí, protože radikálním způsobem neporušoval tichá očekávání (background expectation) účastníků a nevyvolával v nich nejistotu, zmatek či dokonce zlobu vůči experimentátorům [Garfinkel 1967: 37–49]. Respondenti věděli, že se účastní experimentu a byli připraveni na nekaždodenní, nerutinní činnosti. Narušení běžného řádu spočívalo v převrácení okolností při setkání s dokumenty paměti; v přirozených situacích je znám autor či zdroj dokumentu, zatímco je nejasná autenticita dokumentu, která je následně vůči autorovi či zdroji poměřována (zda mluví/píše pravdu, „jak to bylo“, či nikoli). V našem experimentu jsme respondenty naopak postavili před deklarovaně autentické dokumenty s nejasným autorstvím (disident, komunistický funkcionář nebo obyčejný člověk?). Druhé převrácení přirozeného pořádku spočívalo v předložení neobvykle krátkých úryvků; respondenti, zvyklí rozumět výpovědím na základě kontextů, ve kterých se vyskytují, tzn. opírat se o indexikální charakter přirozeně se vyskytujících výrazů [Garfinkel 1967: 4–7], tak byli nu-

čení naopak potřebný kontext dotvářet, aby se úryvky staly srozumitelnými vzhledem k domnělé identitě vypravěče.

Celkem se experimentu zúčastnilo čtrnáct osob. Účastníci pocházeli ze čtyř rodin a v jejich rámci reprezentovali tři generace – prarodiče, rodiče a děti. Nejstarší generace prožila většinu svého života v období socialismu, střední generace si socialismus pamatuje ze svého mládí, případně středního věku, a nejmladší generace, dnešní dvacetiletí, znají socialismus jen zprostředkovaně. Nejmladší generaci tvořili studenti (jeden muž a tři ženy) magisterského stupně studia sociologie na Fakultě sociálních věd Karlovy univerzity, střední generaci jejich rodiče (jeden muž a čtyři ženy) a nejstarší jejich prarodiče (dva muži a tři ženy; v jednom případě byl příbuzenský vztah nepřímý). Z hlediska sociální homogenity lze považovat náš vzorek nejvíce homogenní v generaci studentů a nejméně v generaci prarodičů. Stojí za zmínku, že žádný ze starších respondentů nebyl v době socialismu významně politicky angažován, ať už pro nebo proti režimu. Relativně malý počet respondentů (14) nepovažujeme za slabinu výzkumného designu vzhledem k tomu, že jsme pro analýzu získali téměř 300 konverzací o jednotlivých úryvcích, tj. 100 pro každou generaci, a v rámci generace 30 konverzací pro každou ze tří identitních kategorií vypravěčů. Celkem jsme měli k dispozici 120 normostran přepisů. Při analýze rozhovorů jsme vzali v potaz i to, že nejmladší generaci zastupovali studenti sociologie; z analýzy nám však nevplynulo, že by jejich odborné znalosti a zkušenosti hrály při kooperaci s úryvky signifikantní roli.

Technicky proběhl experiment následovně. Každému účastníkovi jsme předložili list s 21 krátkými úryvky vyprávění vybraných ze sbírek přepisů biografických rozhovorů vytvořených v rámci dvou projektů řešených v Centru orální historie (COH) Ústavu pro soudobé dějiny (ÚSD) AV ČR. Konkrétně šlo o sbírku rozhovorů *Politické elity a disent v období tzv. normalizace. Životopisná interviews.*, ve které byli narátoři buď bývalí vysocí komunističtí funkcionáři, nebo příslušníci disentu, a sbírku *Průzkum české společnosti v období tzv. normalizace. Biografická vyprávění příslušníků dělnických profesí a inteligence.*, ve které vyprávějí, jak už z názvu vyplývá, příslušníci dělnických profesí a inteligence. Charakteristiky studovaných sbírek rozhovorů jsou dostupné na webových stránkách COH ÚSD AV ČR⁶; značný počet rozhovorů byl publikován v editované podobě knižně [Vaněk, Urbášek 2005; Vaněk 2009].

Vybrané úryvky sestávaly z 35 až 45 slov dlouhých úseků textu obsahujících zájmeno *nás*. Důvodem záměrné přítomnosti zájmena *nás* byla potřeba asociovat předkládané texty s nějakým aspektem kolektivní identity

⁶ <http://www.coh.usd.cas.cz/cs/katalog-a-sbirky-rozhovoru>

vypravěče – komunistického funkcionáře, disidenta nebo tzv. obyčejného člověka. Naším cílem tudíž bylo vybrat takové fragmenty vyprávění, v nichž by byla patrná identitní práce vypravěčů [Becher 2008; Snow, Anderson 1987]. Předpokládali jsme, že v takových úryvcích bude narace obsahovat určitou diskurzivní konstrukci skupiny, k níž se vypravěč řadí a která umožní respondentům snáze odhadnout jeho politickou identitu [Galasinski 2010]. Úryvky byly náhodně vybrány z korpusu rozhovorů prostřednictvím sady náhodných čísel, vždy osm z každé skupiny vypravěčů. Z celkově vybraných 24 úryvků jsme dva vyřadili, protože se vztahovaly ke druhé světové válce a nikoli k období socialismu, a v jednom případě jsme úryvek vyřadili z toho důvodu, že text byl celkově obtížně srozumitelný.

Jak jsem již uvedl, účastníkům experimentu byl předložen list s 21 úryvky. Respondenty jsme vyzvali, aby označili, do jaké ze tří výše uvedených politicky definovaných skupin osob by zařadili narátora, který vyslovil daný úryvek v rámci svého životního vyprávění. Respondentům přitom nebylo známo rovnoměrné zastoupení narátorů pro každou skupinu (nechtěli jsme, aby jejich určování ovlivňovala určitá kalkulace a chtěli jsme omezit vzájemné srovnávání jednotlivých úryvků) ani nebyli nuceni se k některé z identit přiklonit. Naopak, umožnili jsme jim v případě pocitované nemožnosti určení neoznačovat identitu žádnou, resp. označit identit několik. Kromě samotného označování domnělých vypravěčů jsme respondenty současně požádali o podtržení slov či oblastí textu, které je vedly ke zvolení narátorovy identity. Poté, co respondenti určili identity vypravěčů a podtrhli informativní slova a slovní spojení, jsme s nimi provedli rozhovor, ve kterém jsme je požádali o vysvětlení důvodů svých voleb, tzn. proč zvolili danou identitu a proč podtrhli ta která slova. Rozhovory vedl vždy student se svým příbuzným (rodičem, prarodičem), resp. kolegou/gyní bez přítomnosti cizích osob; ve dvou případech jsem vedl rozhovor se studenty já, příslušník střední generace. Rozhovory jsme nahrávali a jejich přepisy následně podrobili analýze.

3.3.2.3 Metoda analýzy

Technicky se analýza opírala o konceptuální nástroje vytvořené U. Ecem [Eco 2010]. Eco stratifikuje textovou kooperaci čtenáře s narativem do několika úrovní [Eco 2010: 85–105]. První kooperace se odehrává na úrovni slovníku, tzn. řetězce slovních výrazů neboli lexematického povrchu textu [Eco 2010: 91]. Čtenář kooperuje s textem tím, že na slova tvořící text aplikuje systém pravidel (kódů), který mu umožňuje text převést do první úrovně obsahu. Čte-li v textu „tak jsme se kapku pohádali“, je schopen rozpoznat, že slovo *kapka* nese v textu význam „trochu“ a *pohádali* znamená „verbálně

komunikovali vzájemné neshody.“ Na rozdíl od tohoto příkladu slovní výrazy *čínský budoár* nebo *sofistikované systémy* nemusejí být všem čtenářům na této základní úrovni jednoznačně srozumitelné a jejich význam se budou snažit odhadnout z kontextu. V našem výzkumu nás tato úroveň slovních výrazů (slovníku) zajímala především v souvislosti se slovy a slovními spojeními, která čtenáři označili podtržením jako klíčová pro identifikaci vypravěče. Přirozeně, námi sledovaný „podtrhaný“ slovník tvoří jen výseč ze slovníku, který čtenářům umožnil pochopit význam textů. Jednalo se ponejvíce o slova, jež měla z pohledu čtenářů vztah k minulosti, resp. k tomu, co z minulosti mělo potenciální význam pro určení identity vypravěče. Pro názornost můžeme uvést několik slovních výrazů, na něž čtenáři upozorňovali: *vězení, nás tajemníky, co študujeme, protěžovaný* atd. Od úrovně slovníku jsme očekávali, že nás přivede k odpovědi na dvě otázky: jaký má slovně výrazová složka vyprávění podíl na přijetí dokumentu čtenářem jako dokumentu paměti a do jaké míry je tato slovně výrazová složka vyprávění sdílená napříč generacemi i jednotlivými respondenty?

Úroveň slovníku umožní čtenáři udělat „první pokus o amalgám“ [Eco 2010: 96], tzn. první mlhavou představu o tom, o co se v přečteném textu jedná. Druhou úroveň kooperace čtenář realizuje na úrovni encyklopedie. Eco hovoří o encyklopedii, nebo přesněji o encyklopedické kompetenci, jako o schopnosti čtenáře rozumět slovům v textu vzhledem ke kulturní tradici, k níž se základní slovník textu vztahuje [Eco 2010: 96]. Například objevili se v textu výraz *byli jsme ve vězení*, čtenářova encyklopedická kompetence mu poskytne nutné vědění k tomu, aby mohl dále pokračovat ve čtení (co je to vězení pro účely čteného textu, např. nemožnost být s rodinou) a současně v konstrukci toho, o čem daný text pojednává. V sociologickém myšlení je konceptu encyklopedie blízký Schützův pojem „balíku příručního vědění“ (stock of knowledge at hand), nicméně Schütz svůj pojem chápe obecněji, jako interpretační schéma pro současné i minulé zkušenosti každodenního života [Schütz 1970: 74]. Eco encyklopedii pojímá úzce jako schopnost propojit jazyk s kulturou, podobně jako knižní encyklopedie propojuje heslo s jeho kulturním významem. V našem výzkumu jsme zkoumali úroveň čtenářské encyklopedie z toho důvodu, že odkazuje k něčemu, co bývá intuitivně spojováno s kolektivní pamětí, tj. s určitou zásobou vědění o minulosti. Zjišťovali jsme, jaké obsahy aktualizují u čtenářů slova základního slovníku označená v první úrovni kooperace s textem.

V rámci prováděné analýzy jsme se ještě pokusili o zkoumání třetí – nejkomplexnější – úrovně čtenářské kooperace, kterou je konstrukce „možných světů“. V sémiotice a literární vědě je pojem možného světa velmi diskutovaný, viz [Doležel 2003; Eco 2010], a není naší ambicí zde do této dis-

kuze vstupovat. Termín jsme přejali a zacházeli s ním v jednom důležitém ohledu odlišně od běžného užití – vypravěči autobiografií si na rozdíl od autorů fiktivních příběhů nemohou sestavovat svět svého životního příběhu libovolně, protože by se mohli dostat do konfliktu se čtenářem (posluchačem), jenž by mohl namítnout, že „takhle to přece vůbec nebylo!“ Analogicky čtenáři biografií nemohou nekriticky přijímat text a na jeho základě libovolně konstruovat hypotézy struktur možných světů, protože si uvědomují, že referentem je minulost skutečná, ne fikce (jako v případě historických románů nebo retrofilmů). Nicméně i přesto považují pojem možného světa za vhodný k analýze interpretační kooperace v biografických textech, a to zejména z toho důvodu, že umožňuje zachytit čtenářovu (nikoli vypravěčovu) cestu k významu, který pro něj úryvek vyprávění nabývá. V autobiografickém vyprávění čtenář na základě čteného textu a své encyklopedie činí propozice o tom, jak se bude děj vyvíjet, anticipuje následné stavy, které se mu po přečtení dalšího textu buď potvrdí, nebo ne [Eco 2010: 139]. Naši čtenáři se však museli potýkat s tím, že text jim poskytoval pouze omezený materiál pro vytvoření hypotézy o tom, co se děje, a svým rozsahem už jim zpravidla neumožnil tuto hypotézu ani dílčím způsobem ověřit. Respondenti-čtenáři tak za pomoci své encyklopedie konstruovali situační kontext či kontexty, v nichž by předložený úryvek pro ně nabýval smysl. Tyto kontexty lze chápat sémioticky ve vztahu k textu jako možné světy, tj. situace považované respondenty za reálně možné. Současně musíme připustit, že v některých případech si byli respondenti natolik jisti kontextem a svou interpretací úryvku, že je vztahovali jen k určitému subjektivně reálnému historickému světu, který znali z vlastní nebo zprostředkované zkušenosti. To v naší analýze znamenalo limitní případ možného světa. A právě interpretační pohyb čtenáře mezi „možným“ a „skutečným“ světem byla hlavní kooperativní aktivita, kterou jsme sledovali.

3.3.2.4 Kooperace na úrovni slovníku

V Ecově pojetí čtenářská kooperace na úrovni slovníku představuje především čtenářské, zpravidla rutinní a neuvědomované rozpoznání elementárních sémantických vlastností výrazů, například že výraz *žena* znamená lidskou bytost ženského pohlaví [Eco 2010: 96]. V našem případě se však většinou nejednalo o takto bazální úroveň kooperace, ale o sledování, která slova či slovní spojení čtenáři-respondenti považovali za významná pro určení identity mluvčího jako komunistického funkcionáře, disidenta nebo obyčejného člověka. Konkrétně jsme pozorovali, jak se mezi generacemi respondentů liší zvýrazněná slova a slovní spojení a zejména zdůvodnění jejich role a významu při konstrukci hypotézy celkového významu úryvku za úče-

lem nalezení identity vypravěče. Vycházeli jsme nejen ze slov podtržených při čtení, ale především z následných rozhovorů-komentářů, v nichž respondenti význam podtržených slov rozváděli.

Z hlediska generační struktury respondentů musím překvapivě konstatovat, že rozdíly mezi generacemi nejsou výrazné. Jediná znatelná odlišnost se týká nejmladší generace, která se častěji zaměřovala na hledání historicky relevantních významů jednotlivých slov než na skupinově specifické výrazivo nebo potenciální vysvětlující kontexty (viz dále). Přestože tedy čtenáři prožili v období socialismu různou dobu a jejich osobní zkušenosti jsou různé, na úrovni jednotlivých slov a slovních spojení není jejich kooperace s úryvky významně odlišná.

Popíšeme si proto nalezené sdílené charakteristiky čtenářské spolupráce s úryvky narativů. I když hlavním úkolem respondentů bylo rozpoznání identity vypravěče, nejednalo se rozhodně o jedinou činnost v rámci čtenářské kooperace, kterou účastníci prováděli. Identifikaci provázela nebo předcházela snaha zakomponovat a dát určitý význam i událostem a postavám, jež byly v úryvku explicitně nebo implicitně přítomny, tedy snaha navrhnout hypotézu původního širšího kontextu výpovědi, ze které byl úryvek za účelem experimentu vytržen. Hledání souvislostí mezi obsahem textu a představovaným kontextem nebylo náhodné, protože všechny prvky byly vytvářeny či zpětně upravovány tak, aby byly konzistentní s hypotetickou identitou vypravěče, kterého ať už provizorně, nebo definitivně označili za autora úryvku. Čtenáři považovali za nutné, aby úryvek byl v souladu s navrhovaným širším kontextem biografického narativu postaveným na základě jejich interpretačních voleb. Obraz tak implikoval jistou celistvost, avšak ne vždy byli respondenti schopni přesně označit, která slova je vedla ke konkrétnímu interpretačnímu rozhodnutí o tom, jakou ze tří kategorií vypravěč reprezentuje. Například jeden respondent označil vypravěče za obvyčejného člověka a současně podtrhl slovo *protěžovaný*⁷:

T[AZATEL]: Proč protěžovaný vede k obvyčejnému člověku? Že byly ty kuchařky protěžovaný...

R[ESPONDENT]: Nó, nó, nó. To spíš odkazuje na to, že by to byla komunistka.

T: Hmm.

R: Ale prostě já jsem to podtrhnul... Automaticky asi.

(úryvek 1, student B; slova převzatá z úryvku jsou zde a v dalších přepsaná základním písmem)

⁷ V přepisech zůstává zachován charakter mluvené řeči, tzn. hovorové formy slov; zde např. protěžovaný místo spisovného protěžovaný.

Většinou ale respondenti bez obtíží dokládali vazbu mezi podtrženými slovy a identitou vypravěče, jak ukazuje následující příklad:

R: No, tady to druhý... škola jim to nedovolila, poslali nás ostříhat, vždycky přišel ředitel...

T: Takže tys podtrhla vždycky přišel ředitel?

R: Jo. A říkal ty, ty, ty běžte se ostříhat... no, protože to si přesně pamatuju. [smích]

T: Jo.

R: Takže to byli ale taky obvyčejný lidi.

(úryvek 2, rodič A)

Stojí však za povšimnutí, že vazba mezi jednotlivými slovy a smyslem výroku zde není bezprostřední. Výraz „poslali nás ostříhat“ odkazuje k určité situaci a teprve ta situace odkazuje k identitě mluvčího. O primární roli slovníku můžeme mluvit jen tehdy, kdy k identitě mluvčího, a tím i k pochopení textu, vedou už sama jednotlivá slova jako v následujících dvou případech:

R: No, tohle si myslím, že byli – vůbec nechápu smysl.

T: [smích]

R: [...] vůbec jo, ale jako když mluví o zámečnicích, elektrikářích, posunovačích, takže to byl asi... asi normální, obvyčejnej člověk.

(úryvek 7, student A)

R: No tady jsem dal taky komunistu, protože slovo barák je pro ně taky typický, tohle [KV – pozn. aut.] bude určitě krajskej výbor.

(úryvek 9, rodič Cb)

Ukazuje se, že i když už i na úrovni slovníku jsou čtenáři schopni dosahovat interpretačně úspěšné semiózy orientované na identitu vypravěče a někde dokonce výhradně jen na této úrovni (viz úryvek 7, student A), zpravidla se hledání identity mluvčího a významu výroku opíralo o větší celky než jednotlivá slova nebo slovní spojení.

Druhé zjištění se týká toho, jak se čtenáři vyrovnávali se samým úkolem, který v rámci experimentu řešili, tj. jakým způsobem určit identitu jednotlivých narátorů. Respondenti v tomto případě postupovali různými způsoby, které se objevovaly nezávisle na tom, o jakého šlo respondenta a o jaký úryvek se jednalo. Variabilita způsobů textových heuristik nás vedla ke zjištění, že nelze říci, že by existoval sdílený či předepsaný způsob, kterým by si čtenář utvářel představu o tom, do které kategorie si vyprá-

vějíciho zařadit; jde zde o určitou individuální kompetenci. Jedním ze způsobů, kterými čtenáři konstruovali podobu vypravěče, bylo postupné vytváření významů na základě určitých slov či jednoduchých slovních spojení. Například v jednom z úryvků vedlo k identifikaci vypravěče jako komunistického funkcionáře slovní spojení nás jako tajemníky. V jiném úryvku výrazy 99 % společnosti a nás volilo směřovaly čtenáře k tomu, že interpretovali situaci jako běžný výsledek komunistických voleb, a proto mluvčího identifikovali jako komunistického funkcionáře, jak dokládá následující úryvek z rozhovoru:

R: Tak 99 % společnosti, k tomu mě vedlo, že vlastně 99 % bylo pro komunistickou stranu, to znamená, že to spojuju. Které nás volilo, to znamená 99 % obyvatelstva volilo teda komunistickou stranu a tím, že je tam to slovo nás, tak je jakoby toho komunistu, toho mluvčího, že nás podporuje.

(úryvek 8, student D)

Jiným způsobem hledání významu výpovědi orientované na odhalení mluvčího bylo něco, co bychom mohli označit jako skupinový styl mluvy, který byl podle respondentů charakteristický pro určité skupiny obyvatel v minulosti. Identifikaci komunistického funkcionáře či disidenta podle zvláštních výrazů, resp. stylu, dokládají následující úryvky z rozhovorů:

T: No, tady, velice sofistikovaný systém, je to jak bolševická mluva, no.

R: Hm.

T: Gorbačov zřejmě leccemus nepřeje, z toho taky číší bolševik, že jo.

R: Hm.

T: No, tak proto jsem dal komunistu.

(úryvek 6, rodič Cb)

R: No komunistu určitě ne. Protože ten by prostě nebyl v té době zavřenej. No... vlastně jenom proto, že tam není ten důvod... naznačený. Ale říkám, možná teda, když teď nad tím uvažuju, že to spíš byl ten disident. Z důvodu toho, že je tam ta kultivovaná mluva... v té větě. A že obyčejnej vězeň vlastně... mladej... by byl patrně... nějaký dělník. Takže by mluvil jiným způsobem.

(úryvek 10, rodič B)

V mnoha případech úroveň slovníku (výrazu) nebyla pro určení identity vypravěče podstatná nebo se alespoň neobjevovala ve vysvětleních identitní volby, kterou respondenti prováděli. Vysvětlení se opíralo o komplexnější úroveň semiózy, tzn. o encyklopedii a možné světy. Příkladem může být ná-

sledující vyjádření respondentky, které se vztahuje ke stejnému výroku jako v předchozím případě:

R: Tady bych řekla, že je to nějaký obyčejný člověk, který, který se neorientoval v té době, který prostě nevěděl, o jaké rozhodnutí jde, šlo zřejmě o nějaké rozhodnutí, ve kterém vězeňský systém byl mírně vylepšen, oslaben nebo ehm. Snažili se hlavně mladé vězně už proti sobě nepopuzovat.

(úryvek 10, prarodič Da)

Na úrovni slovníku bych ještě rád poukázal na dvojí kooperační strategii, která vedla čtenáře-respondenty ke konstrukci identity vypravěče. Jednou strategií bylo vytváření celkového smyslu úryvku z vyskytujících se slov a slovních spojení, k jeho zařazení do širšího historického kontextu a vytvoření si představy o povaze situace, o níž text vypovídá. Jednalo se zejména o slova, jež se vztahovala k situaci, v níž se úryvek odehrával, buď místně (v kuchyni, tábor Mariánská, ÚV KSC) nebo časově (16. ledna 1989, v 55., 56. roce), nebo z hlediska identity vypravěče (nás tajemníky, kuchařky). Smysl výroku pak byl odhadován na základě těchto indicií. Druhým způsobem čtenářského uchopování významu fragmentů výpovědi bylo více či méně reflektované spojování slov nebo slovních spojení s určitými identitami vypravěčů nezávisle na místě, době či historické identitě. Například slovní spojení nějakí soudruzi bylo chápáno jako způsob vyjadřování toho, kdo se se „soudruhy“ neidentifikuje; význam slova (ve smyslu slovníkového hesla) byl až druhotný, primární roli hrála konotace neurčitěho osobního zájmena ve spojení se stranickou příslušností. Dalším příkladem tohoto druhu kooperace může být čtení výrazu studujeme, který byl v tomto gramatickém tvaru vykládán jako součást výraziva obyčejných lidí, nebo „rozhodně [to] není nějaký komunistický funkcionář, kterej by používal ustálenou frazeologii, ustálené výrazivo, jo?“ (úryvek 13, prarodič Db). Tyto strategie tedy ukazují na různé metody přiřazování identit na základě výrazových charakteristik mluvčích, které se uplatňují pravděpodobně nejen při recepci dokumentů paměti, ale i při recepci jiných dokumentů či v interakcích tváří v tvář.

3.3.2.5 Kooperace na úrovni encyklopedie

Druhá úroveň narativní kooperace s textem je vázána na encyklopedickou kompetenci čtenářů. V našem výzkumu byla encyklopedická kompetence chápána především jako vědomosti, které čtenář aktivuje za účelem porozumění textu v průběhu čtení a které jsou spojeny s minulostí společnosti, jíž se text týká. Základním předpokladem, jakousi vstupní hypotézou, bylo, že mezi generacemi se bude tato kompetence lišit, že v textu přítomné vý-

razy budou aktualizovat jiné či jinak rozsáhlé soubory vědomostí podle generační příslušnosti čtenářů-respondentů. Předpokladem tedy byla jistá podmíněnost encyklopedické kompetence vlastní zkušeností čtenáře, tedy to, zda v době socialismu žil část svého života či zda jeho podobu zná pouze zprostředkovaně (z mediálních sdělení, rodiny, literatury, známých apod.).

Tento předpoklad se však nepotvrdil, alespoň ne tak, jak jsme očekávali. Encyklopedické vědomosti o minulosti, které se čtením textů aktivovaly a na které respondenti při vysvětlování svých voleb odkazovali, obsahovaly zpravidla jen sdílené stereotypní podoby disidentů, obyčejných lidí, komunistických funkcionářů a života za socialismu. Jak se pokusím v interpretaci ukázat, není to z důvodu, že by všichni respondenti věděli o socialismu „to samé“ nebo „stejně“, ale proto, že pro přijetí dokumentu jako dokumentu paměti a určení identity vypravěče nebylo potřeba aktualizovat rozsáhlou encyklopedii; povětšinou dostačovaly běžné rejstříky znalostí, pravděpodobně často aktualizované jinými dokumenty v každodenním životě respondentů. Na druhou stranu navzdory tomu, že charakteristiky hlavních skupin aktérů byly sdílené stereotypně napříč generacemi, respondenti ve své interpretaci pro ně vytvářeli rozmanité kontexty, což ve svém důsledku vedlo k neshodám při konečném určování identity vypravěčů. V tomto smyslu jsou názorným příkladem interpretace následujícího úryvku:

ÚRYVEK 21: „Což mě dneska spíš baví, tak aby proběhlo takhle. To byl takovej souběh událostí, kdy jsme nikdo z nás netoužili po tom, aby se něco semlelo. Já k tomu disentu, když už jsem se k tomu tak nějak dvakrát dotknul, já jsem to víceméně bral jako okrajovou záležitost.“ (komunistický funkcionář)

Respondenti indentifikovali vypravěče jako zástupce všech tří identit a ve všech případech dokázali uvedený výrok podpořit odkazem na encyklopedické vědění o dané identitě či době.

Příklad, kdy byl narátor určený jako disident:

R: *A teď tady je teda souběh událostí, pro mě klíčový slovo, a ještě bych teda tady možná podtrhla netoužili po tom, aby se něco semlelo. A tady jsem na vahách, protože... Souběh událostí použije někdo, kdo už, kdo vůbec o těch věcech přemejšlí.*

T: *Mhm.*

R: *A kdo teda možná v těch věcech tak, jak se udály, viděl souběh víc událostí než jenom jednu věc. To znamená, to trošku ukazuje na někoho jako informovanějšího.*

T: *Mhm.*

R: *No, ale... Je tu netoužili po tom, netoužili, nikdo z nás netoužil po tom, aby se něco semlelo. Takže já bych to tipovala na nějakého disidenta a mohl teda mluvit o něčem, kdy to ještě třeba nebylo připravený a kdy ještě to načasování, [...] prostě mělo bejt jiný, takže třeba nechtěli, aby nějaká, aby už v tu dobu bylo něco vyprovokovanýho.*

(úryvek 21, rodič C)

Narátor určený jako obyčejný člověk:

R: *No, to si taky myslím, že to byl takovej normální člověk, kterému nešlo o nějaký změny, aby se bůhvíco stalo a o tom disentu zas tak moc nepřemýšlel. To zas nebylo tak rozšířený mezi lidma, že někdo je v disentu a že někdo něco vymýšlí a že někdo by chtěl něco změnit, nebo tak.*

(úryvek 21, prarodič C)

Narátor určený jako komunistický funkcionář:

R: *No podle říkal nějak papaláš... komunistickej. Disent považoval za okrajovou záležitost. No. Voni to podcenili. Pro ně to jako...*

T: *Hmm... Takže voni to podcenili.*

R: *Já si myslim, že voni to trošku podcenili. No.*

(úryvek 21, prarodič B)

Extrahujeme-li z komentářů explicitní encyklopedické vědění, na jehož základě respondenti zdůvodňují své volby, dostaneme následující informace: disidenti byli o politické situaci informovanější než obyčejní lidé a nehrnuli se po hlavě do konfrontace s režimem; obyčejní lidé příliš o politice nepřemýšleli ani se politicky neangažovali, ať už na straně režimu nebo protirežimně; komunističtí funkcionáři (mylně) považovali dissent za nedůležitou politickou sílu. Lze říci, že encyklopedické kompetence jednotlivých respondentů nejsou v rozporu navzdory tomu, že vedou k odlišnému určení mluvčího. Odvážil bych se i tvrdit, že všechny výše uvedené znalosti by mohly být součástí jedné a téže encyklopedie a odlišné určení vypravěčů má původ v odlišných rejstřících, které text diferencovaně aktivuje.

Z generačního hlediska stojí za zmínku jeden rozdíl v encyklopedické kompetenci, který se vytvořil mezi generací studentů a respondenty z generací, jež socialismus zažily. Znalosti aktérů ve studentských encyklopediích se podobaly typickým charakteristikám postav obývajících minulost (disident, komunist), zatímco znalosti starších generací odkazovaly převážně

na konkrétní či generalizovanou minulou zkušenost. Takto vysvětluje své určení jedna studentka:

R: A v posledním... příspěvku ten mluvčí zmiňuje disent, ale já jsem se nakonec přiklonila k tomu, že to je spíš obyčejný člověk než aktivní disident, jako člověk, který vyjadřuje odpor k režimu.

(úryvek 21, student A)

Další student uvádí:

R: A poslední... teda... disident... Tak tam mi jako přišlo, že je to disident, který se k tomu dostal tak nějak jako slepý k houslím. Že se stýkal s těmi lidmi. S disidenty. A nějak tak... netoužil po tom, aby se něco semlelo. A tak jako mluvím o všech, jako by netoužili... po tom aby se něco semlelo.

(úryvek 21, student B)

Konečně třetí příklad studentského typologizování:

R: Tak to jsem teda moc nevěděla, přišlo mi to takový jako, že jsem nevěděla, ale tak... Tak pak mi to přišlo disidentský z hlediska toho, že to chování je takový non-konformní a kdy, kdy jakoby se nechce podřídít tomu, co mu jako nějaká instituce nebo organizace říká, tak tomu, že se vzpírali vlasit nosy, nosit vlasy, takovým způsobem jako všichni ostatní, no, to mi tak jako přišlo, že by to mohlo souviset s tou povahou toho disidenta, no.

(úryvek 2, student D)

Studenti, zdá se, popisují spíše možný svět historických aktérů, než aby se snažili přiblížit k tomu, co se odehrálo. Ale jejich „typologický“ přístup znamená, že by se častěji mýlili v odhadování identity vypravěčů a toho, o co v úryvku běží. Zatímco encyklopedická kompetence pamětníků umožňuje nalézání a čtenářské aktualizování mnoha kontextů výkladu úryvku a tím vnáší do určování identity vypravěče neurčitost, encyklopedická kompetence studentů založená na typech aktérů a situací umožňuje navrhnout jednoduchá a zdánlivě povrchní řešení, jež nicméně často „fungují“. Všechny generace tak disponují ve vztahu k textu rozdílným věděními o komunistech či disidentech, jak do rozsahu, tak do povahy, ale při kooperaci s krátkým biografickým textem jsou – jak již bylo uvedeno výše – schopni využít vždy jen jeho relativně malou část. Možná je to způsobeno i „historickým“ charakterem encyklopedické kompetence pamětníků, tzn. jsou schopni nalézat možné kontexty a vysvětlení z pohledu popisované doby,

zatímco studenti aplikují spíše taková vysvětlení, která cirkulují v současném diskurzu (uměleckém, dokumentárním, odborném) o socialistické minulosti.

3.3.2.6 Konstrukce možných světů

Třetí, nejkomplexnější interpretační, či chcete-li čtenářskou kooperační úroveň, je konstrukce možných světů. V Ecově pojetí se možné světy vážou na čtenářskou anticipaci toho, co se v textu bude dít, jsou to propoziční postoje vůči běhu událostí, předvídané stavy jevů a věcí [Eco 2010: 139]. V kontextu našeho výzkumu jsme uvažovali možný svět jako čtenářskou konstrukci, která prostřednictvím vědění aktualizovaného textem (encyklopedie) nabízí možnosti toho, co se mohlo, ale nemuselo odehrát, resp. co se odehrát nemohlo. Možným světem se zde tedy nerozumí svět rekonstruovaný na základě vlastní přímé zkušenosti, na základě individuální paměti a vzpomínek na minulost, ale je s jejich pomocí a pomocí dalšího vědění návrhem věrohodných možností dění. Zjednodušeně řečeno, jednalo se o ty úryvky aktualizované oblasti minulosti, kde čtenář nemohl daný úryvek vykládat výhradně podle vlastní zkušenosti či pozitivní vědomosti, ale pracoval i s interpretacemi, které byl ochoten ještě v daném kontextu připustit, tj. které se mu jevily jako možné.

Hned z prvních analýz bylo patrné, že charakter možných světů, jež respondenti v rozhovorech konstruovali, podléhal v zásadním ohledu experimentálnímu zadání, tj. tomu, aby čtenáři během čtení v úryvcích pátrali po identitních značkách, které by je mohly vést k určení vypravěčovy identity. To stimulovalo a zároveň i limitovalo vytvářené možné světy. Jejich nejčastější struktury se proto vztahovaly k vlastnostem připisovaným jednotlivým kategoriím mluvčích či situací, v nichž se mohli nacházet. Příkladem návrhu možného světa socialismu, ve kterém se vylučuje status kuchařky a komunistické funkcionářky, je následující komentář:

R: Tak vzhledem k tomu, že bylo řečeno, že pokud se jedná o komunistu, tak to byl... ehm... člověk ve vysoké pozici v komunistické straně, tak se dá předpokládat, že kuchařka asi nebyla ve vysoké pozici a... ehm... vyvolává to prostě dojem běžného člověka za minulého režimu. Když o sobě mluvím jako o tom, že byly jsme dvě kuchařky a mluvím o vedoucí

(úryvek 1, student A)

Pro srovnání můžu uvést komentář příslušníka generace rodičů, ve kterém k identifikaci vypravěče postačuje jeho encyklopedická kompetence:

R: No, identifikovala jsem to jako na běžného člena partaje a identifikuju to z toho důvodu, že je tam to slovo že byly protěžovaný a že měla o nějaké peníze na hodinu víc, protože taková praxe byla, že pokud byl někdo v partaji, tak měl nějaký výhody i ten běžný člověk, oproti nestraníkoví, měl.

(úryvek 1, rodič Ca)

Srovnání nám ukazuje i jeden z rozdílů v recepci dokumentů, který se objevil mezi generací studentů a generací jejich rodičů a prarodičů, a sice to, že studenti logicky odvozovali identity mluvčích z jim zprostředkovaně známé typologie postav a situací (disidenti byli proti režimu a měli se špatně, byli zavíraní; komunističtí funkcionáři podporovali režim a měli se dobře, byli mocní). Studenti častěji konstruovali možné světy, zatímco obě generace pamětníků se spoléhaly na své vlastní vědomosti (a nevědomosti) o minulosti a možné světy navrhovaly méně. Dalším dokladem, že pamětníci měli menší tendenci konstruovat možné světy, může být i to, že když student ve výše uvedeném komentáři činí předpoklad, že kuchařka se neslučuje s komunistickým funkcionářstvím, tak pamětníci naopak činit předpoklady nechtějí: „Jsou to kuchařky, takže nepředpokládám, že je to bolševickéj funkcionář“ (rodič Cb) nebo „nepředpokládám, že nějaká kuchařka byla v nějaké vyšší funkci nebo něco takovýho“ (rodič D). Negativní forma odpovídá využití encyklopedie k vyloučení určitých možností jako nerealistických.

Rozvinutých konstrukcí možných světů se v komentářích nevyskytuje mnoho. Relativně nejvíce je jich v komentářích k úryvku 17:

„...abych začal uvažovat o vstupu do komunistické strany. No a tak samozřejmě, že to bylo otázka jako diskuzí, jednak u nás doma a jednak jako s rodiči. No a oni říkali, tak jako dávali sebe za příklad, že prostě, pokud se takto nestane, tak, že prostě ohrozím vlastně.“ (disident)

Z úryvku je zřejmá situace (diskuze o vstupu do KSČ), ale jen těžko lze odhadnout politickou příslušnost vypravěče. Pravděpodobně proto si výrok vyžádal relativně velkou kooperační aktivitu, která se nezastavila u encyklopedie, ale vedla až ke konstrukci možných světů, ze kterých bylo následně možné odvodit status vypravěče.

R: Protože se tady mluví o ohrožení v případě, že do té strany nevstoupí. ...takže jako by... mě to vede k tomu, že ti rodiče... teda asi nebyli komunisté tělem i duší, že by vyloženě prostě s tou ideologií natolik souhlasili, že by chtěli vstoupit do strany, ale spíš protože to dělali z nějakých, já nevím, praktických důvodů.

T: Mhm.

R: Ze svojí bezpečnosti. A to, že ten člověk... vlastně... taky o tom nemluví nějak přesvědčeně, že chce o tom diskutovat, že chce prostě probrat pro a proti proč do té strany vstoupit anebo nevstoupit. Tak proto... si myslím, že to byl obyčejný člověk.

(úryvek 17, student C)

R: Tady to je výrok obyčejného člověka, kterej tady uvažuje (důraz) o vstupu do komunistické strany, diskutuje o tom s rodiči. To je člověk, kterej tam nakonec třeba vstoupí, ale tak nějak jako... eště ke všemu říká, že když tam nevstoupí, tak se ohrozí, čili jako je vidět že, žádný velký nadšení pro tu ideologii nemá, že to prostě když, v případě, že to udělá, tak že to udělá z existenčních důvodů, je to ta běžná situace obyčejného člověka, kterej prostě nakonec tam pak vstoupil do té strany ale tak, no. Ale asi se pak nikam nedral k nějakým vysokým funkcím, že jo. Protože prostě jenom chtěl mít pokoj.

(úryvek 17, rodič D)

R: Abych začal uvažovat o vstupu do komunistické strany, čili to je mladý člověk z rodiny, jeho rodiče jsou buď sami, sami komunisté anebo lidé, kteří si uvědomují, že by v tom komunistickém režimu by měl podstatně usnadněn, více usnadněnu kariéru, kdyby byl členem komunistické strany.

T: Hm.

R: Čili on ještě není členem komunistické strany, proto to není K[omunistický funkcionář], disident to rozhodně není, poněvač o tom uvažuje, takže je to naprosto jasné. Óčko [obyčejný člověk].

(úryvek 17, prarodič Db)

Povšimněme si, že interpretační kooperace hladce probíhá nezávisle na tom, je-li skutečný vypravěč v souladu se čtenářskou identifikací. V případě úryvku 17 žádný ze čtrnácti respondentů neurčil vypravěče správně jako disidenta, protože všichni zjevně považovali za velmi nepravděpodobné, že by byl svými rodiči přemlouván ke vstupu do komunistické strany a že by váhal. Nicméně i taková interpretace je možná: rodiče nestraníci (z donucení kvůli svému „buržoazního původu“) pragmaticky radí synovi vstoupit do KSČ; jemu se ale nechce, protože s komunistickou politikou nesouhlasí (i vzhledem k osudu svých rodičů), a později ho tento nesouhlas dovede až do řad aktivních odpůrců režimu – disentu. Existují i další verze možných světů, které by vedly k disidentskému statusu vypravěče, například se stal komunistou v 60. letech minulého století, po roce 1968 byl vyloučen a v 80. letech podepsal Chartu a začal se politicky angažovat. Nicméně jak plyne z komentářů, respondenti je považovali za relativně nepravděpodobné. Dostáváme se tak opět k zjištění, že při recepci dokumentu paměti se aktualizují jen některé z responden-

tům dostupných encyklopedických kompetencí a jsou konstruovány jen nejpravděpodobnější, nejsnazší či nejpřijatelnější možné světy. V důsledku toho se do velké míry znevýznamňuje rozdíl mezi respondenty s rozsáhlými encyklopedickými znalostmi založenými na vlastní zkušenosti a těmi, kteří takovými znalostmi nedisponují a kooperaci provádějí na základě relativně omezených zprostředkovaných vědomostních zdrojů (studenti).

3.3.2.7 *Shrnutí sémioticky orientované obsahové analýzy*

Sociologicky vzdělanému čtenáři sémiotický přístup jistě připomíná přístupy fenomenologické sociologie a etnometodologie. Například konstrukce hypotézy významu úryvku z jednotlivých slov a slovních spojení je podobná „dokumentární metodě interpretace“ [Garfinkel 1967: 39–40 a 76–103]. Čtenáři se snažili zkonstruovat smysl úryvku tím, že jej nebo jeho části stavěli do pozice dokumentu (stopy) určitého smysluplného vzorce jednání či myšlení, který byl implikován odhadovanou identitou mluvčího. Když v úryvku našli slovo nebo slovní spojení, které nešlo napoprvé považovat za dokumentující navržený vzorec jednání vážící se k dané identitě, snažili se ho reinterpretovat tak, aby smysl úryvku zůstal zachován, popř. hledali možnosti, jak identitu vypravěče této nové situaci přizpůsobit. V obecné rovině bychom dokonce mohli prohlásit, že analýza čtenářské semiózy je jakousi etnometodologií čtení, protože jde o výzkum racionálních vlastností indexikálních výrazů obsažených v textu a jiných praktických činnostech, kterými čtenář dosahuje porozumění tomu, co text znamená (srovnej Garfinkelovu definici etnometodologie [Garfinkel 1967: 11]); podobný přístup lze nalézt i v [Livingston 1995; McHoul 1982]. Sémiotický přístup je v souladu s etnometodologickým také v reflexivitě, tj. v tom, že metody (autorské) produkce významu v textu považuje za identické s těmi, které umožňují jeho porozumění (čtenářem).

Pro analýzu čtenářské encyklopedické kompetence při identifikaci vypravěčů se zase nabízí Schützův koncept typizací a příručního balíku vědění vzniklého sedimentací jednotlivcových dřívějších zkušeností. Podobně jako jednotlivé encyklopedické kompetence jsou čtenářskou kooperací s textem aktivovány, tak i celek vědění každého člověka je „spící“ a teprve při jednání se určitá část aktivuje podle principu relevance [Cox 1978: 90].

Sémiotická obsahová analýza splňuje nároky definice obsahové analýzy, tj. na základě zkoumání textů přináší inference o okolnostech užití textů. Technika sledování kooperace s texty sice zkoumá texty jen nepřímou, sledováním způsobů, jak jejich čtenáři vypovídají, že jim rozumějí. I tak přináší hodnotná zjištění o vytváření obsahů textů v souvislosti s okolnostmi jejich užití.

3.4 Strojový čtenář – computer assisted text analysis (CATA)

Když se výzkumník rozhodne analyzovat nějaký text nebo soubor textů za účelem generování jejich obsahu, narazí vždy na zásadní otázku, která se týká kódování, tzn. způsobu, jakým převést „pomíjivé, nestrukturované nebo neurčité, nicméně jinak zcela smysluplné fenomény do pojmů jazyka dat, ve kterém mohou být analyzovány pomocí náležitých technik“ [Krippendorff 2004: 125]. Nejběžnější postupy kódování textu se zakládají na manuálním přisouzení určité oblasti textu určitému kódu lidským kodérem, například výrok „s dcerou jsme se neustále hádaly“ by mohl být podle předem určených instrukcí kódován jako „konflikt v rodině“. Tento postup má svou silnou stránku: kodér je vyškolený člověk, je schopen pochopit význam analyzovaného textu a více či méně validně i reliabilně přiřazovat kategorie; neboli je schopen se vypořádat s přirozenými jazykovými fenomény polysémie (víceznačnosti) a konotace. Je schopen odvodit, že v textu „mám dceru ráda, ale občas se spolu dostaneme do křížku“, výraz „dostat se do křížku“ znamená mít spor, a tudíž úsek správně přiřadí kódu „konflikt v rodině“. Na druhou stranu manuální kódování má i slabé stránky. První souvisí s tím, co bylo uvedeno už v úvodu k této knize – množství textu k analýze. Manuálně lze kódovat několik biografických rozhovorů do cca dvou desítek kategorií, ale už ne všechny články obsahující slovo nespravedlnost v českých celostátních denících v posledním desetiletí, kterých je přes deset tisíc. Jen samotné přečtení by zabralo týdny. (I když by bylo teoreticky možné zaměstnat desítky vyškolených kodérů, nevyhne se problému s reliabilitou takového kódování; „intercoder reliability“ je ovšem problém, do kterého se zde nemůžeme pouštět a čtenáře proto odkazují na [Krippendorff 2004, kap. 11].) Druhý problém spočívá v samotném kódovacím klíči. Klasická obsahová analýza počítá s předem vytvořeným kódovacím klíčem. Například ve výzkumu mediální reprezentace nespravedlnosti můžeme kódovat podle principů nespravedlnosti vytvořených v nějakém předchozím kvalitativně orientovaném výzkumu na dané téma. Co však v případě, že nechceme aplikovat na našich datech nějaký již vytvořený kódovací klíč, ať už z důvodu, že máme pochyby o jeho použitelnosti na naše data nebo nás zajímá induktivně orientovaný explorační přístup, například o čem se v článcích o nespravedlnosti nejčastěji píše, v jaké souvislosti se koncept objevuje? V takovém případě je manuální kódování problematické právě z téhož důvodu, který z něj činí silný nástroj pro teoreticky zakotvené kategorie – pro neodstranitelný sklon kodérů interpretovat text vždy v kontextu. Výrok „vyrostl jsem v pocitu, že je nespravedlivé, když člověk, který má víc odvahy než ostatní, stojí na okraji“ může být v publikovaném rozhovoru se známým politikem kódován jedním kodérem do oblasti

nespravedlnost-politika, jiný do nespravedlnost-socializace/výchova, jiným třeba do oblasti nespravedlnost-pocity/emoce. Různost zvolených kontextů či oblastí významu ovšem není chybou kodérů, nýbrž vlastností lidského čtení a interpretace textu. Čtenář s textem kooperuje a jeho význam svým čtením spoluvytváří. I když jen málokdy se čtení textů kodéry diametrálně liší, zhusta se můžeme setkat s tím, že si kodéři nedokážou vybrat z možných verzí dominantní kontext a v důsledku toho nevědí, jakým kódem nebo kategorií mají daný text kódovat. V případě exploračního výzkumu to je zásadní překážka neboť kodérům nelze poskytnout obecný návod, jak v situaci kontextové nejistoty postupovat.

Z obou výše uvedených problémů – neschopnosti lidských kodérů zpracovat velké množství textů a rozhodnout o kontextu v případě exploračního přístupu – vedlo výzkumníky v textové analýze k hledání automatického způsobu induktivně orientovaného kódování. Zadání bylo jednoduché: a) jak kódovat velké množství textu, který je k dispozici v elektronické podobě a b) jak zaručit kvalitu kódování, aby zachycovalo relevantní atributy textu efektivně a spolehlivě. Odpověď na první úlohu je jednoduchá – kódovat musí stroj. Odpověď na druhou otázku závisí na tom, co považujeme za relevantní atributy textu.

3.4.1 Frekvenční analýza textů

Jestliže nás jako relevantní atribut určitého textu zajímá jeho téma (o čem text je), zjištěná nejfrekventovanější plnovýznamová slova se zpravidla k tématu vážou. Již tradičně bývá frekvence výskytu určitého prvku v daném prostředí – nejen v textové analýze – považována za indikátor dominantní povahy tohoto prostředí (mnoho stromů značí les, mnoho vojáků armádu nebo bitvu). Kupříkladu nejčastější významová slova této kapitoly [3.4] jsou *text*, *slovo*, *spoluvýskyt*, *korpus*, *graf*, která bezesporu její téma indikují. Metoda analýzy textů založená výhradně na samostatně posuzovaných frekvencích jednotlivých slov však poskytuje pouze velmi přibližná zjištění a hodí se jen na určité druhy textů, zejména odborných, které jsou tematicky vyhraněné. Pro analýzu neoborných textů, například biografických rozhovorů nebo mediálních sdělení, není vhodná, protože tyto texty se frekventovanými slovy příliš neliší. Také při výzkumu novinových článků bychom sice dokázali tematicky odlišit články o ekonomice od článků o sportu, ale to k sociologicky zajímavým zjištěním nepostačuje. V současnosti navíc již existují sofistikované metody, jak téma textu nebo jeho shrnutí z frekvencí slov, jejich vzájemných vztahů a klasifikací, odhadnout; pro přehled viz [Berry, Kogan 2010;

Dale, Moisl, Somers 2002; Song, Wu 2008]. Z odborného pohledu však nejde o techniky analýzy, které by měly přinést nějaké nové vědění nebo odhalit nějaké netriviální struktury, jako spíše o metody zpracování textových dat za účelem automatického získání informací v textu již obsažených. Toto jejich zaměření je zřejmé z jejich anglických názvů *natural language processing* nebo *information retrieval*. Nicméně mohou sloužit jako pomocné techniky při sociologickém výzkumu vycházejícím z velkého množství textových dat. Jako příklad můžeme uvést analýzu proměn témat v on-line diskuzních skupinách nebo sledování objevujících se témat ve webozích.

Pokud chceme jít dál než je zjištění tématu v nějakém textu nebo souboru textů, tzn. chceme-li se pustit do objevování nového, potom se pro nás stane relevantním atributem textu spíše jeho struktura nebo struktury (vzorce) než téma. Posunuje nás to z oblasti, kterou bychom označili jako čtenářskou, do oblasti ne-čtenářské: zjištění tématu textu dokáže člověk-čtenář, zatímco zjištění vnitřní struktury rozsáhlého souboru textů je čtenářem jen těžko postižitelné. Tradiční obsahová analýza si sice činí ambice odhalit „fenomény, které nejsou přímo pozorovatelné,“ ale spoléhá v naprosté většině případů buď na kodéry-čtenáře, kteří čtením odhalují a kódují mikro- či makro-témata, případně jejich hodnocení (negativní, pozitivní, neutrální), nebo na ex-ante vytvořené kategorizační slovníky a tezaury, které čtenářské chápání předpokládají [Carley 1993]. To znamená, že stojí buď na čtenářských, nebo teoretických předpokladech.

Induktivně orientovaná počítačová textová analýza (*computer assisted text analysis*, CATA) čtenářskou dovednost nepotřebuje, přesněji nepotřebuje ji v analytické fázi výzkumu. Předpokládá minimální znalost textů, které vstupují do analýzy, a snaží se explorativním způsobem zjistit jejich strukturní charakteristiky nebo vzorce, které se v nich objevují. Za základní jednotku textu je považováno slovo a strukturou textu se rozumí soubor vztahů mezi slovy, resp. vztahy mezi různými strukturami a vzorci slov. Jednu z takto orientovaných metod textové analýzy představím v následujícím oddíle.

3.4.2 Metoda sledování spoluvýskytů slov – příklad analýzy biografických vyprávění

Jako ilustrace CATA by mohl posloužit výzkum mediální komunikace aktivistických skupin, který budu popisovat v kapitole 4.5; v jeho rámci jsem se spolu se spolupracovníky snažil popsat a prozkoumat aktivistický diskurz. V této části jsem se ale rozhodl předvést sledování spoluvýskytu slov jako specifické techniky obsahové analýzy na výzkumu přepisů biografických vy-

právění. Cílem je prostřednictvím analýzy vyprávění jako textů získat informace o okolnostech jejich vzniku. Konkrétně se výzkumná otázka týká rozlišování soukromého a veřejného, tedy zda a případně jak rozlišují pamětníci ve svých životopisných vyprávěních sféru soukromého a veřejného života a zda se u různých sociálních skupin vypravěčů tyto sféry liší. Často totiž můžeme slyšet, že státní socialismus prakticky vytěsnil autentickou veřejnou sféru a že jediný možný prostor pro smysluplnou seberealizaci člověka, zvláště v posledních dvaceti letech socialismu, se nacházel v soukromí, v rodině, a u nás se projevoval zejména chatařením, kutilstvím a nejrůznějšími koníčky.

Nejprve se věnujme samotné pojmové dichotomii veřejného a soukromého. V souvislosti s pádem státního socialismu ve střední a východní Evropě se otázka rozlišení veřejného a soukromého objevuje zejména v ekonomickém kontextu, tzn. ve vztahu k masivní privatizaci do té doby státem vlastněného majetku [např. Mertlík 1997; Mlčoch 1998]. Samotné označení „privatizace“ jasně vymezuje orientaci tohoto procesu, kdy majetek přechází z rukou státu do rukou soukromých, ať už fyzických nebo právnických osob. Druhá oblast odborného diskurzu, ve které má dichotomie veřejné/soukromé privilegované postavení, je oblast genderu, přesněji genderově podmíněných změn ve společnosti po roce 1989. Interpretace těchto změn vycházejí z představy, že státní socialismus dal vznik specifickému genderovému řádu [Vodochodský 2007; Havelková 1993; Wagnerová 1995]. Klíčová pro tento řád byla skutečnost, že ženy byly v důsledku tlaku na jejich všeobecnou zaměstnanost vtlačeny do veřejného prostoru, zatímco zrušení soukromého podnikání a nomenklaturní systém obsazování řídicích pozic uzavřel mnoha politicky neangažovaným mužům možnost profesní kariérní seberealizace. Po roce 1989, k překvapení feministek ze zemí se silným feministickým hnutím, neprojevovaly ženy v postkomunistických zemích na rozdíl od mužů tak masivně ambice po veřejné kariéře, naopak, mnohé pozitivně oceňovaly možnost (nikoli nutnost) opustit nudné či špatně placené zaměstnání a věnovat se více rodinnému životu v širokém smyslu slova [Fodor 2002; Havelková 1994; Heinen 1997]. Třetí oblast, kde se polarita veřejného a soukromého diskurzivně objevuje, i když ne v plně explicitní podobě, je oblast politická. Jedná se o případ často diskutované „nepolitické politiky“ nebo „antipolitické politiky“ [např. Havelka 1998; Otáhal 1998], pod kterou se dnes rozumí především odpor vůči demokracii spočívající výhradně na soutěži politických stran a důraz na nezastupitelnou roli tzv. občanské společnosti. V období státního socialismu však termín označoval především Havlovu představu děláni politiky v posttotalitním systému skrze „život v pravdě“ prostřednictvím „mravní rekonstituce společnosti,“ tzn. politiku vycházející z privátního světa

jednotlivce [Havel 1990: 129]. Jelikož veřejná politika byla v reálném socialismu zbavena jakéhokoliv smyslu kromě reprodukce moci, bylo podle Havla i dalších třeba hledat útočiště v morálním zázemí člověka jako jednotlivce.

Cílem tohoto stručného a nutně zjednodušujícího představení tří oblastí užití pojmové dichotomie soukromého a veřejného bylo ukázat, že hledat nějaký společný univerzální základ či výklad by bylo marné. Soukromé může znamenat podle kontextu například formu vlastnictví, formu skupinového bytí nebo prostor existenciální základny smyslu lidského bytí.

Kromě mnohoznačnosti je rozlišení soukromého a veřejného podle antropoložky Susan Gal (a nejen podle ní) ve své podstatě ideologické; jde o případ „jazykové ideologie,“ jak to nazývá [Gal 2005], podobně jako dichotomie práce/domácnosti, racionality/emoci, mužského/ženského apod., a za jejím použitím je třeba hledat zájmy a mocenské vztahy. Některé oblasti sociálního života jsou prohlašovány za veskrze soukromé, protože není žádoucí, aby vstupovaly do tržních vztahů (např. rodinná péče, výchova), zatímco jiné oblasti jsou deklarovány jako veřejné a tržnímu prostředí vystaveny být mohou (placená asistence u potřebných, vzdělání). Konkrétní podoba rozlišování tak odráží konkrétní zájmy sociálních skupin. Další charakteristikou pojmové opozice veřejného a soukromého, kromě již zmíněné obsahové vágnosti a ideologické zakotvenosti, je to, že jde o „fraktální rozlišení,“ tzn. jednotlivé části opozice lze opět dichotomicky rozdělovat podle stejného klíče [ibid.]. Jestliže domov je soukromý prostor, tak v jeho rámci máme též veřejné a soukromé oblasti (např. obývací pokoj či kuchyně versus ložnice). A rámci ložnice jsou šuplíky nočního stolku soukromější než jeho vrchní deska. Podobně lze fraktálně rozlamovat na veřejné a soukromé politiku, práci, veřejné prostory apod. Například v zaměstnání existují oblasti soukromí zaměstnanců (osobní skříňka, vlastní kancelář) a oblasti veřejné (místnost pro setkání s klienty) a o proporci těchto oblastí se mohou vést spory (sledování elektronické pošty zaměstnavatelem, zaznamenávání telefonických hovorů).

Stojíme nyní před otázkou, jak přistoupit k výzkumu soukromého a veřejného prostřednictvím biografických textů. Jak jsem se pokusil ukázat, nelze předpokládat, že jsou skutečnosti, které by byly ze své podstaty soukromé nebo veřejné; platí opak: soukromé a veřejné je a) předmětem a výsledkem vyjednávání a mocenských tlaků a b) závislé na perspektivě a kontextu. Z toho důvodu je nutným metodologickým předpokladem výzkumu relační a komparativní přístup, který bude brát soukromé a veřejné jako důsledek určitých vztahů a interakcí.

Pro svůj výzkum soukromého a veřejného před rokem 1989 jsem vybral orálně historická biografická vyprávění pamětníků. Biografické rozhovory zde mají tu přednost, že zachycují veřejné a soukromé skrze subjektivní

zkušenost. Na druhou stranu jistým omezením je to, že nejsou historickými daty v pravém slova smyslu, protože se jedná o současné vyprávění, minulé životy prezentované z dnešní pozice a pro aktuální účely, takže jsou patrné zejména ty skutečnosti, které kontrastují vůči dnešku.

S vědomím těchto omezení jsem se pokusil zjistit, jak se v rozhovorech objevuje rozlišení soukromého a veřejného, přičemž jsem využil toho, že vyprávěče lze rozdělit podle pohlaví a podle profese (na muže a ženy a příslušníky dělnických profesí a tzv. inteligence). Předpokládal jsem, že vzájemné porovnávání těchto skupin může odhalit sdílené a variabilní aspekty studované dichotomie.

3.4.2.1 Vytvoření korpusů

Přepsané rozhovory pro analýzu jsem získal ze sbírky *Biografie příslušníků dělnických profesí a inteligence*, která byla vytvořena v Centru orální historie Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR a se kterou jsem pracoval již v předchozím výzkumu. Jedná se o soubor cca sta biografických rozhovorů s lidmi rozmanitých profesí, mužů i žen, z různých částí republiky, z měst i venkova. Hned na začátku jsem se rozhodl, že budu vycházet z rozdělení vyprávěčů, které poskytuje sbírka, tzn. na muže a ženy a na příslušníky dělnických profesí a příslušníky tzv. inteligence, což jsou lidé s vysokoškolským vzděláním pracující v odborných a manažerských funkcích. Tím vznikly čtyři skupiny, jež jsem označil jako: muži-dělníci, ženy-dělnice, muži-inteligence a ženy-inteligence.

Korpusy rozhovorů pro jednotlivé skupiny jsem vytvořil sloučením všech rozhovorů stejné kategorie vyprávěčů do jednoho velkého souboru. Výsledkem byly čtyři velké soubory. Poté jsem z nich poloautomaticky odstranil otázky tazatelů, které by mohly ovlivnit výsledky systematickou chybou. Při práci s mediálními texty je nutné zase odstranit (nejlépe poloautomaticky pomocí vytvořeného skriptu nebo makra v textovém editoru) průvodní informace k článkům (jméno autora, popis autora, popis fotografie, název rubriky či sekce apod.) nebo opakující se záhlaví a zápatí stránek. Takto vytvořené a očištěné korpusy jsou připraveny pro analýzu.

3.4.2.2 Frekvenční slovníky

Vytvoření frekvenčního slovníku je prvním krokem analýzy. Programů, které jsou schopny spočítat frekvenci slov v textovém souboru, existuje celá řada, např. Atlas.ti, TextStat, AntConc. Pro každý korpus postupujeme stejně. Nejprve spočítáme frekvence jednotlivých slov, která seřadíme od nejčetnějších po nejméně četná. Protože nás ve vyprávění zajímají významové oblasti, vybereme do slovníku jen plnovýznamová slova nejčetnější, zpravidla podstatná jména. Jde nám totiž o to, abychom v následujících krocích mohli pra-

covat jen se samotnými slovy, bez ohledu na bezprostřední kontext, v němž se v textu vyskytla.

Při sestavování slovníků stojíme před dvěma otázkami: jaká slova a hlavně kolik slov do analýzy zahrnout. Mezi nejčastější slova v obou korpusech se řadí také slova označující čas nebo trvání (*dneska, tenkrát, tehdy, rok, nikdy, pořád*), která by teoreticky mohla indikovat ve vyprávění časové struktury, nicméně mimo svůj konkrétní kontext výskytu jsou jen těžko interpretovatelná. *Tehdy* může znamenat v roce 1948 stejně jako v roce 1989. Podobně jsou na tom častá slovesa *dělat, jít, myslet*, která sice mají vlastní význam, ale pro analýzu, jež se ve vyprávěních snaží odhalit životní sféry, nejsou dostatečně jednoznačná. Co se týče množství slov zahrnutých do analytického slovníku, jsme omezeni na jedné straně zobrazovací schopností výsledných grafů, které jsou čitelné zhruba do padesáti až šedesáti zobrazených slov, a jednak velikostí korpusu, přičemž platí, že čím větší korpus, tím více slov má smysl do slovníku zařadit. U malých korpusů hrozí, že relativně málo frekventovaná slova zahrnutá do analýzy budou v grafu tvořit přirozené outliers stojící mimo ostatní struktury, a tudíž nebude možné je smysluplně interpretovat. Protože v našem případě jsou korpusy biografických vyprávění použitých dostatečně velké (přes půl milionu slov každý), vybral jsem padesát nejčastějších slov, výhradně podstatných jmen.

Technicky je procedura výběru slov do slovníku složitější než jen vypsání padesáti nejčastějších. Vzhledem k tomu, že čeština má ohebná slova, je prakticky potřeba vybrat nikoli nejčastější jednotlivé formy slova, ale slovní základy neboli lemmata. Nejlépe by se pracovalo s plně lemmatizovanými korpusy, ve kterých bychom vybrali lemma, například *škola*, a automaticky by se do slovníku zařadily i všechny gramatické tvary tohoto slova (*škola, školy, školou, školami* atd.). V nelemmatizovaných textových korpusech postupujeme tak, že nejprve vybereme cca trojnásobné množství nejčastějších slov, tato převedeme na slovní základy (např. *babič, sestr* apod.) a poté zjistíme výskyty všech slov odvozených od těchto slovních základů. V některých případech ale takto postupovat nemůžeme, protože slovní základ je společný různým slovům. Když zůstaneme u členů rodiny, kořen *mám* slov *máma, mámou* atd. je totožný s první osobou singuláru slovesa *mít* a tudíž bychom sčítali frekvence dvou různých slov. V takovém případě musíme postupovat odlišně. Použijeme k tomu program COOA [Hájek, Hájek 2009], který jsem pro účely analýzy spoluvýskytů vytvořil a který je volně ke stažení. Tento program umožňuje počítat frekvence jak slovních kořenů, tak i několika forem téhož slova v případech, kde slovní kořen využít nelze. V případě slova *máma* kumulujeme četnosti jednotlivých pádů jednotného a množného čísla, ale i synonymních výrazů *matka, mamča, mamka, mamina* apod.

Při tvorbě slovníku se musíme vypořádat ještě s jednou obtíží, a to jsou slova nesoucí více významů. Snad největší potíže činí slovo *stát*, které je velice časté a znamená a) politickou instituci, b) vzpřímený postoj, c) cenu („stát tolik a tolik“) nebo d) dosažení určitého stavu či pozice („stát se prezidentem“). Podobně víceznačnými slovy jsou slova například *strana* (politická, strana sporu, „na druhou stranu“, „pokračování na další straně“), *společnost* (firma, skupina, národ, organizace), *svoboda* (hodnota, vlastní jméno) nebo *demokracie* (politické uspořádání, část názvu politické strany). Jediným způsobem, jak se s významovou mnohoznačností (polysémií) vypořádat, je manuálně pozměnit slova tak, aby byl každý význam rozlišitelný, resp. aby byl rozlišitelný význam, který chceme zařadit do slovníku, od významů, které sledovat nechceme. V případě biografických vyprávění jsem všechna slova *stát*, kdy se nejednalo o politickou instituci, ručně změnil na *_stát*, slova *strana*, kde se nejednalo o politickou stranu na *_strana* a *společnost* jako firmu na *_společnost*. K tomu, abychom zjistili, v jakých různých kontextech a tudíž i významech se dané slovo v korpusu vyskytuje, použijeme prakticky ve všech programech pro textovou analýzu dostupnou funkci KWIC, znamenající keyword in context, s jejíž pomocí se nám zobrazí seznam výskytů hledaného slova a jeho variant v kontextu okolních slov tak, jak se v korpusu vyskytuje.

Tabulka 4 Prohlížení kontextu slova stát pomocí funkce KWIC

ip, že dělníci předstíraj, že pracují a **stát** předstírá, že je za to platí. A to byl vtip jako no a ten, kdo neměl známosti, tak musel **stát** frontu. Ne. To byl takovej průměr. To bych řekl, kne „stát je nejhorší hospodář“, no ale **stát** jsem já jako ministr, protože je reprezentuju, ta ebo je pak nějak obnovili, takže každěj **stát** socialistickej, nebo každá ta prostě společnost u e zas otázka stylu práce, protože každý **stát** asi si kontroluje své nepřátele nebo pochybovače se týká umění nebo zločinnosti. Když se **stát** otevře tomu světu okolnímu, tak už je součástí té rajdaj někde v Paříži a stará se vo to **stát**, to jde z našich kapes, že jo. Jo a to je to, co enalo to jít si stoupnout do té fronty, **stát** se bojovníkem frontovým a prostě si vystát tu kní vis šesti hrmečků a že jsem tedy okradl **stát** atd. Takže hledalo se leccos a nevím. No a najedn potom tvořit a zpívat, tak vlastně ten **stát** nebo ten režim rozbouřoval daleko víc než kdokoli i hodně vysoké plat. Takže měl jsem se **stát** docentem, ale nějak jsem pověsil tu kariéru, já j takový epizody, i takový se můžou teda **stát**. Ale to nevím, jak toto budete psát. To. (smích)

Tak můžeme zkontrolovat, že pozměněné slovo *_strana* znamená vždy politickou stranu, nebo *bratr* znamená příbuzného a nikoli člena nějaké organizace (skauti, strana lidová, některá církev). Tato kontrola by měla být co nejdůkladnější, aby se předešlo vzniku artefaktuálních výsledků zpětně jen těžko odhalitelných.

Tabulka 5 Kontrola poloautomatických úprav mnohoznačného slova strana (*_strana* = politická strana; *-strana* = ostatní významy)

uze volebních ale měla by být průběžná *_strana* by si měla vždy zachovat akceschopnost. V informa k volebním kampaním neexistuje jako by *_strana* hledala jen politicky a odborně připravené osobno íal. Na politické scéně chybí levicová *_strana* která by jim dala víru ve spravedlnost pořádek a t že je nám jedno že nám bude vládnout *_strana* která dokazuje jak jsou jí cizí zájmy obyčejných u jí cizí zájmy obyčejných zaměstnanců *_strana* která je na druhé *-straně* barikády. Pokud se nic tuace nejvážněji svědčí o tom že by se *_strana* mohla dostat na sestupnou dráhu což se jako první o odborářům běhat mráz po zádech. Tato *_strana* má po posledních vyhraných volbách v Senátu Parla žiti jen nahodil. Na druhé *-straně* má *_strana* málo odborníků pro komunální sféru. STYL stranick a ře- šení netradičních problémů. Tím že *_strana* nemá dlouhodobou strategii a neracionalizovala sv úlohu aparátu za velmi důležitou žádná *_strana* nemůže bez jeho kvalitního složení existovat. Něk volebního systému kdy je volena určitá *_strana* není ani on osobně zvolen. Je dosazen *_stranou*. P

Posledním krokem při vytváření analytického slovníku je doplnění jednotlivých slov o synonyma vyskytující se v korpusu, například *táta* a *otec* nebo *firma*, *společnost* a *podnik*. Výsledný slovník vypadá takto:

Tabulka 6 Ukázka prvních šesti položek slovníku pro vyhledávání spoluvýskytů slov v prepisech biografických vyprávění. Hvězdička je zástupný znak a označuje jakékoliv další znaky.

1. auto, autě, auty, autu, aut, autům, autem, autech, auta, aut*, vůz, vozu, vozem
2. babič*
3. bratr, bratra, bratrem, bratrovi, bratrův, bratři, bratrů, bratřím, bratry, bratrech, brách*
4. brig*
5. byt, bytů, bytě, byty, bytu, bytům, bytem, bytech, bytov*
6. člověk*
7. ...

3.4.2.3 Sledování spoluvýskytů slov

Jak bylo uvedeno výše, technikou, jak zviditelnit struktury textu v korpusu, je sledování spoluvýskytů vybraných slov. Obecný princip je popsán Ido Daganem [Dagan 2000]. V originálním pojetí je sledování spoluvýskytů slov, tj. kolokací, lingvistickým nástrojem ke zjištění jejich významu a dalších charakteristik [Čermák, Šulc 2006; Firth 1957]. Cílem většiny nelingvistických kolokačních studií je ze vzájemné četnosti spoluvýskytu slov odvodit jejich vzdálenost sémantickou [Bernard, Ryan 1998; Mohammad, Hirst 2005; Mohr 1998]. Spoluvýskyt lze ovšem sledovat i z jiných důvodů než je zjištění jejich významu. Stačí, když Firthovu distribuční hypotézu („you shall know a word by the company it keeps“ [Firth 1957: 179], viz též kap. 2.5.3) obrátíme: zajímá nás, jak jsou určitým mluvčím nebo skupinou mluvčích sdružována slova, jejichž význam v textu alespoň přibližně známe. Lze to for-

mulovat i negativně, tak, že zkoumáme, která slova lidé společně nikdy nebo téměř nikdy nepoužívají. Přitom nám, jako sociálním vědcům, nejde o poznání jazyka a vztahů slov v jeho rámci, ale jak je jazyk používán sociálními aktéry, jaké sociální skutečnosti lze skrze určité promluvy (texty) ozřejmit.

Od teoretických úvah se přesuneme k technické rovině metody. Máme-li připraven analytický slovník 20–50 nejfrekventovanějších slov (tj. záznamových jednotek, recording units), je na řadě rozhodnout, v jakých kontextových jednotkách (context units) budeme spoluvýskyty sledovat. Podobně jako při vytvoření slovníku i zde provádíme analytické volby podle povahy dat a výzkumných otázek. Technicky vzato, můžeme volit mezi kontextovými jednotkami přirozenými nebo umělými [pro přehled viz Krippendorff 2004: kap. 5]. Přirozenou kontextovou jednotkou je věta, odstavec či celý článek/rozhovor, jednotkou umělou je námi definovaný úsek textu, například stanovený počet slov, vět, odstavců nebo oblast mezi specifickými znaky či slovy (např. osobními zájmeny). Obecně platí, že v krátkých kontextových jednotkách (např. deset slov, věta) se více zvýrazní obecně jazykové (gramatické a stylistické) jevy, například sousloví, spojení subjektu s aktivitou apod., zatímco v jednotkách globálních (např. odstavce či články) převažují tematické aspekty textu v korpusu [Dagan 2000: 463–464]. Zajímají-li nás slovní spojení a těsné vazby slov (tzv. kolokace), pak je vhodné sledovat spoluvýskyty slov v krátkých kontextových jednotkách, zjišťujeme-li sémantická pole, jsou vhodnější středně dlouhé až dlouhé kontextové jednotky (od věty po několik vět). Často je ale naše volba omezena povahou textů, jimiž disponujeme. V případě analýzy webových stránek nebo biografických rozhovorů nelze jako kontextové jednotky použít odstavce, protože nejsou vždy zjištělné.

Analyticky nejoblíbenější kontextovou jednotkou je věta definovaná zpravidla jako úsek textu nacházející se mezi dvěma tečkami, resp. několik po sobě jdoucích vět – z toho důvodu, že věta či souvětí většinou vyjadřují určitou myšlenku. Několik po sobě jdoucích vět se často vztahuje k jednomu tématu, i když na tento vztah záleží na typu textu. Pro analýzu biografických vyprávění jsem jako kontextovou jednotku zkusil nejprve jednu, tři, pět a deset vět, abych zjistil, jaká délka kontextové jednotky je pro zachycení variability korpusů nevhodnější. Nakonec jsem analýzu spoluvýskytů provedl na kontextové jednotce pěti vět.

Pro výpočet spoluvýskytů slov z analytického slovníku jsem použil již zmíněný program COOA. Program spočítá párové četnosti dvojic slov obsažených ve slovníku (příčemž se všemi slovy v řádku nakládá jako s variantami téhož slova) v rámci kontextových jednotek a výsledné četnosti normalizuje zvoleným koeficientem podobnosti. Podle mých zkušeností i experimentálních studií je nejrobustnější Jaccardův koeficient podobnosti (S) [Chung, Lee

2001]. Počítá se podle rovnice $S(x, y) = a / (a+b+c)$, kde x, y jsou proměnné (slova ze slovníku), a je počet společných výskytů x a y v korpusu, b je počet samostatných výskytů x v korpusu a c je počet samostatných výskytů y v korpusu; Jaccardův koeficient je považován za vhodnou míru asociace párově se vyskytujících objektů. Výstupem programu je jednak přehled frekvencí jednotlivých slov (položek) slovníku v korpusu, dále frekvence slov v kontextových jednotkách a hlavně matice normalizovaných vzdáleností mezi slovy. Volitelně si můžeme pro kontrolu vypsat všechny kontextové jednotky s vyhledávanými slovy.

3.4.2.4 Vizualizace spoluvýskytů

Získaná matice vzdáleností slov v korpusu je sice přímo interpretovatelná a jednoduše můžeme zjistit, která slova jsou si v korpusu blízko, tzn. vyskytují se relativně často spolu v kontextových jednotkách, a která slova naopak mají spoluvýskytů minimum, ale cílem metody je získat celkový obraz vzdáleností slov. Toho je možné dosáhnout různými klasifikačními nebo škálovacími technikami, které vycházejí z distančních matic, z nichž nejběžnější jsou shluková analýza (cluster analysis) a mnohorozměrné škálování (multidimensional scaling, MDS). Shlukovou analýzu je vhodné použít tehdy, když chceme odhalit oddělené skupiny slov vyskytujících se v textu blízko sebe, například při zjišťování množství diskretních témat textu (monotematické vyprávění vs. polytematické), a následně můžeme testovat diskretnost shluků analýzou variance. Obecně řečeno, shluková analýza se hodí tehdy, pokud chceme nalézt *lokální* minima distancí, dvojice, trojice blízkých slov, které mají ostatní slova jako své satelity [Aldenderfer, Blashfield 1984; Everitt et al. 2011]. Naproti tomu technika mnohorozměrného škálování je procedurou, která zjišťuje *globální* minimum distancí celého souboru slov, tzn. je optimalizovanou projekcí n -rozměrného prostoru matice vzdáleností (či podobností) do prostoru s nižší dimenzionalitou [Cox, Cox 2010; Hebrák et al. 2005: 145; Shepard 1980]. Její použití je na místě tam, kde klademe větší důraz na interpretaci celkové struktury textu než na interpretaci jednotlivých vztahů mezi slovy jako v případě shlukování. To bylo i cílem výzkumu, na kterém ilustruji popisovanou metodu.

Výsledkem MDS je „mapa“ bodů (slov), v níž jsou si bližší ty, které jsou si bližší rovněž v korpusu (jak již bylo uvedeno, blízkostí v textu se zde rozumí frekvence spoluvýskytů v úseku pěti po sobě jdoucích vět). Poněvadž vzdálenosti mezi slovy v textu (spoluvýskyty) nemají metrický charakter, nabízí se jen nemetrická varianta MDS, která ordinalizuje vzájemné vzdálenosti mezi slovy. Z hlediska počtu zobrazených dimenzí se přidržují, jak je doporučováno [Cox, Cox 2010: 88], dvourozměrného zobrazení, které sice

mívá relativně vysokou hodnotu stresu (vzdálenosti mezi prvky v zobrazené dvourozměrné konfiguraci jen částečně odpovídají vzdálenostem v původní n-rozměrné konfiguraci), ale na rozdíl od zobrazení třírozměrného poskytuje snadnější interpretaci zobrazené konfigurace.

3.4.2.5 Interpretace získaných grafů

Mnohorozměrné škálování je technika především vizualizační, tzn. její funkcí je poskytnout grafické zobrazení jako podklad k interpretaci strukturálních charakteristik dat. Zobrazení má podobu grafu znázorňujícího body na ploše a připomíná proto mapu. To svádí k intuitivnímu čtení, které se zaměřuje na vzájemnou blízkost či vzdálenost jednotlivých slov tvořících shluky. Správná interpretace, zvláště při vyšších hodnotách stresu, však spočívá ve sledování celkových strukturálních charakteristik, jakými jsou polarita, rozptýlenost/sevřenost, oddělenost/spojitost, jádro/okraj. V předchozích výzkumech se nám ukázaly jako relevantní dominantní rysy polarita [Hájek et al. 2006a; Hájek, Kabele 2010] a jádro/okraj [Hájek, Bayer 2007].

Kromě celostního čtení konfigurace je třeba při interpretaci grafů vzít v úvahu následující skutečnosti:

- a) Jednotlivé dimenze nemají substantivní smysl a graf lze proto libovolně otáčet a převracet; velmi četná slova, která prostupují rozsáhlé oblasti textu (např. slova *lidé* a *člověk*), jsou zobrazena blíže středu grafu, de facto vymezují střed konfigurace, a jejich vzájemné pozice jsou velmi stabilní; zatímco slova relativně méně častá a frekvenčně nsvázaná s jinými slovy se nacházejí na okrajích grafu a jejich pozice se při změně parametrů zobrazení může změnit. Krajním případem by bylo takové slovo, které by bylo přítomno v každé kontextové jednotce a které by v grafu logicky muselo mít pozici zcela uprostřed, protože jeho vzdálenost k ostatním slovům (tj. spoluvýskyt) by byla dána jen jejich relativní frekvencí v textu. V důsledku tohoto trendu se někdy při interpretaci využívá rozdělení konfigurace na výseče mající společný střed, poněvadž vzdálenost slov od středu vytvořeného nejfrekventovanějšími slovy vypovídá zejména o jejich relativní frekvenci v korpusu, nikoli o jejich specifické distribuci (viz Obr. 2).
- b) Interpretace je pochopitelně ovlivněna významem jednotlivých slov, nicméně v grafu nelze nahradit slova tečkami nebo čísly za účelem dosažení objektivnější interpretace nezávislé na našem jazykovém porozumění. I tak by bylo sice možné odhalit izolované shluky, ale nikoli například polaritu pole, kdy na jedné straně grafu se nacházejí slova vážící se například k politickému diskurzu a na druhé straně ke slovům odkazujícím na každodenní život. Proto, i když musíme vzít při interpretaci v úvahu

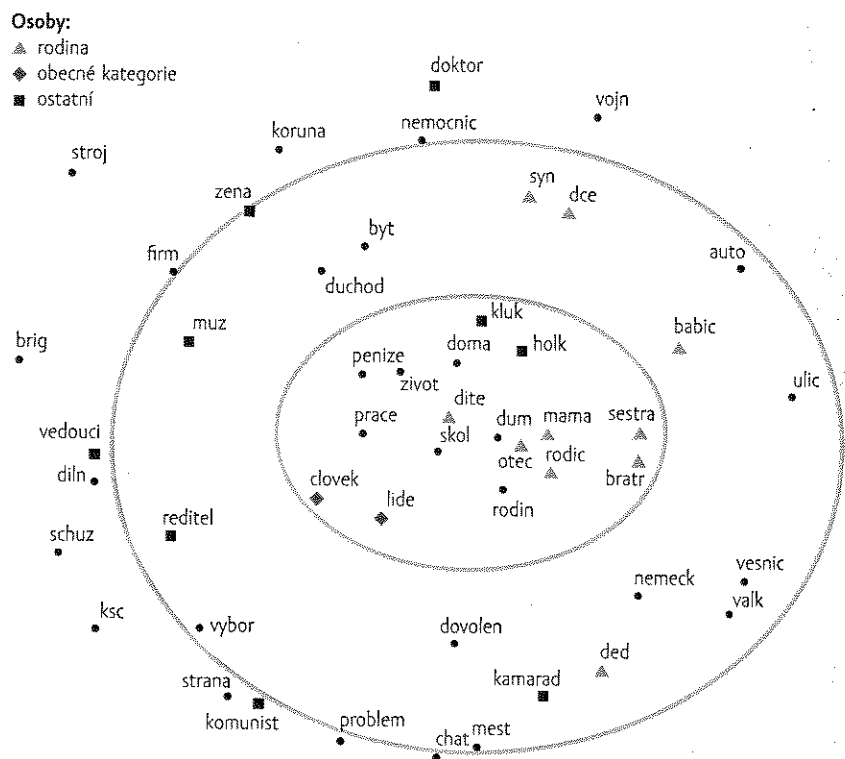
význam sledovaných slov, nepojmáme vzdálenost prvků v textovém prostoru jako primárně sémantickou, ale jako vzdálenost diskurzni.

- c) Konečně je třeba uvést, že věcná interpretace konfigurací slov v korpusu zobrazených prostřednictvím MDS nemá žádnou „technickou“ oporu nezávislou na studovaném problému [Shepard 1980]. V tomto smyslu nemůže být ani „objektivní“ a závisí na schopnosti výzkumníka vynalézt smysluplné vysvětlení získané konfigurace slov. Velkou výhodou mají v tomto směru srovnávací analýzy několika korpusů, poněvadž se při interpretaci můžeme opírat o diskuzi jejich specifických i sdílených rysů.

Vraťme se k mému ilustrativnímu příkladu biografických rozhovorů. Na základě vytvořených frekvenčních slovníků jsem pro každý korpus vybral padesát nejfrekventovanějších slov (včetně jejich forem a vyskytujících se synonym) a z nich sestavil analytické slovníky. S využitím programu COOA jsem spočítal vzájemnou vzdálenost mezi slovy v kontextové jednotce pěti vět a matici spoluvýskytů normalizoval Jaccardovým koeficientem podobnosti. Matici jsem použil jako vstupní data pro nemetrické mnohorozměrné škálování v programu SPSS. Pro výpočet dvojrozměrné konfigurace jsem aplikoval proceduru PROXSCAL pracující s maticí podobnosti. Ostatní parametry byly standardní, tak, jak je modul nabízí; počet iterací byl 1000 náhodných startů a proceduru jsem několikrát (obvykle 5–10 ×) opakoval za účelem získání konfigurace s nejnižším stresem. Výsledný graf pro korpus biografických rozhovorů žen dělnic je na obrázku 1, graf mužů příslušníků inteligence je na obrázku 2.

Jak interpretovat graf spoluvýskytů vybraných frekventovaných plnovýznamových slov ve vyprávěních žen dělnic (Obr. 1)? Nejdříve zkusíme najít střed grafu, který by měl být v okolí nejfrekventovanějších slov. To jsou v tomto případě slova *dítě* (1087 ×), *škola* (734 ×) a *práce* (716 ×). Pozice těchto slov je opravdu ve středu grafu, tzn. konfigurace není excentrická. Dále nás zajímá hustota slov, zda lze identifikovat oblasti nahuštění, které by mohly indikovat nějakou diskurzni strukturu, například výrazné téma, které by bylo pro tyto vyprávěčky charakteristické. Z grafu je patrné, že největší hustota je v jeho středu, který tvoří jakési jádro a okolo něj je prstenec ostatních slov, jež jsou více či méně rovnoměrně rozptýlena. Tato struktura je vyznačena elipsami. „Naslepo“, bez znalosti slov, které tuto diskurzni strukturu tvoří, bychom ji mohli interpretovat tak, že vyprávění žen-dělnic má určitou osu procházející napříč jednotlivými vyprávěními a tvořenou 10–15 vysoce frekventovanými slovy. Na tuto osu jsou navěšena témata, která jsou vzhledem k prázdnému prostoru oddělujícímu jádro od prstence slov kolem něj diskurzni kvalitativně odlišná, tzn. ve vyprávěních hrají sekundární roli.

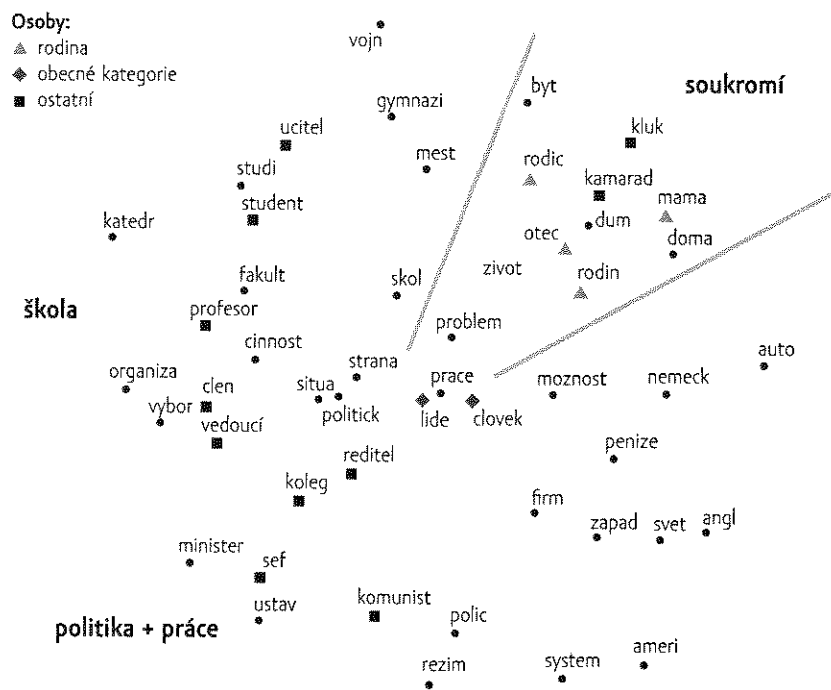
Obrázek 1 Graf spoluvýskytů slov v biografických interview dělníc. Barevně jsou odlišena slova označující sociální role.

Podíváme-li se na konkrétní slova zastoupená v grafu, můžeme ověřovat, zda má navržená struktura i sémantickou logiku, jestli je v ní zachycená distribuce slov interpretovatelná vzhledem k jejich významu. V jádru se nacházejí slova *dítě, škola, dům, otec, máma, rodiče, rodina, práce, peníze, doma, život...*, která se vážou na základní biografické aspekty lidského života: dětství, rodiče, školu, rodinu, zaměstnání. To je ona diskurzní osa, která zřetelně prochází většinou vyprávění a dominuje jim. Ostatní slova na periferii grafu se vztahují k různým životním sférám nebo situacím, které ve vyprávěních – z globálního hlediska – hrají spíše vedlejší roli.

Na obrázku 2 je znázorněn graf rozmístění slov podle jejich spoluvýskytů v korpusu biografických vyprávění mužů příslušníků inteligence. Tento graf jsem vybral z toho důvodu, že naslepo, bez znalosti zobrazených slov, ho prakticky nelze interpretovat. Na rozdíl od předchozího případu jsou zde body „rozházené“ po ploše bez rozeznatelné struktury. Interpretaci opět

Obrázek 2 Graf spoluvýskytů slov v biografických interview příslušníků inteligence (muži). Barevně jsou odlišena slova označující sociální role.

začínáme od nejfrekventovanějších slov v korpusu, která jsou: *lidé* (2604 ×), *škola* (2238 ×) a *člověk* (1523 ×). Dvojice slov *lidé* a *člověk* jsou ve středu grafu, což vypovídá o jejich málo specifickém používání v životopisných rozhovorech, zatímco *škola* je mimo střed grafu a vymezuje tak jedno z velkých témat rozhovorů, kterým je vypravěčovo vzdělávání. Tato sféra je v grafu označena jako „škola“. Ovšem diskurzní sféra školy na levé straně plynule přechází ve slova, která se mohou vyskytovat jak při líčení zaměstnání vypravěče, tak při líčení politické situace. Z toho můžeme usuzovat, že pracovní uplatnění mužů příslušníků inteligence je v jejich vyprávěních úzce provázáno s politickými faktory a politickým životem společnosti i jednotlivců, kdy na jedné straně (vlevo) se mluví o vlastní participaci (pasivní či aktivní) na politickém životě zejména v pracovní sféře a na druhé straně (dole) o celospolečenském politickém uspořádání (*rezim, systém*). Dalším významným strukturálním rysem vyprávění, který je zřetelný z grafu, je polarita mezi diskurzní sférou pracovně-politickou a sférou rodinnou, která je na protilehlé straně grafu

a vytváří jen úzkou výseč. Tento rys výrazně odlišuje tuto skupinu vypravěčů od skupiny předchozí, kde slova vztahující se k základním biografickým epizodám domova, dětství, vzdělání, rodiny a zaměstnání tvořila osu vyprávění. V biografických vyprávěních mužů příslušníků inteligence taková osa přítomna není a vyprávění přecházejí od školního vzdělávání k práci ovlivňované politickými okolnostmi a sféra domova a rodiny zaujímá jen relativně malé místo, které s politikou a zaměstnáním úzce nesouvisí.

Co z této interpretace grafů spoluvýskytů nejčastějších významových slov vyplývá pro výzkumnou otázku – zda a případně jak rozlišují pamětníci ve svých životopisných vyprávěních sféru soukromého a veřejného života a zda se u různých sociálních skupin vypravěčů tyto sféry liší? Pochopitelně zde prezentovaná analýza byla ryze ilustrativní a na jejím základě můžeme činit jen hypotetické závěry. Hlavním zjištěním je, že ve vyprávěních není veřejné a soukromé – ať již je definujeme jakkoliv – diskurzivně výrazným polarizujícím prvkem. Diskurzivní sféry veřejněpolitického a privátně-rodinného jsou v diskurzu propojeny prostřednictvím líčení školního vzdělávání a pracovního uplatnění. Zvláště slova vztahující se k zaměstnání (*dílna, vedoucí, pracovní, provoz, ředitel* apod.) se jak u dělnic, tak u mužů příslušníků inteligence nachází v blízkosti slov vztahujících se ke komunistické straně a jejím organizačním jednotkám a členům. Poukazuje to na skutečnost, že často zmiňovaný útek do privátního světa v 80. letech minulého století nevytvořil výraznou oblast soukromí, která by dala v pamětnických vyprávěních vznik rozeznatelné diskurzivní sféře postavené na roveň líčení vzdělávání nebo zaměstnání, ve kterých se privátní a politické mísí. Pro bližší zjištění povahy dichotomie soukromého a veřejného bychom museli analyzovat jednotlivé životní sféry a v jejich rámci sledovat distinktivní znaky této dichotomie.

3.4.3 Shrnutí metody sledování spoluvýskytů slov

Mám-li rekapitulovat hlavní výhody a omezení představené metody, její silnou stránkou je schopnost zpracovat velké množství textu bez nutnosti zapojení lidských kódérů a přitom zachytit relevantní aspekty dat, tj. přirozeně se vyskytující diskurzivní struktury. Její hlavní slabinou je silná závislost na frekvenčním rozměru dat, tzn. jevy a struktury, které se neprojevují frekvenčně zřetelnými rysy, nejsou touto metodou zachytitelné. Tato slabina ovšem není tak významná, jak by se mohlo na první pohled zdát. V úvodní pasáži jsem diskutoval častý problém textových analýz spojený s kódovacími strategiemi. Lidští kódéři jsou prostřednictvím svého porozumění textu schopni zachytit mnohem více relevantních aspektů textu, zvláště ve vztahu k jeho významo-

vému a strategickému použití. Na druhou stranu mají opodstatněný sklon nalézat více možných způsobů čtení textu a tím „komplikovat“ rychlé kódování většího množství textu. Metoda sledování spoluvýskytů slov čte text tak, že zviditelňuje frekventované struktury spojené s použitým lexikem (slovy). Ovšem vzhledem k tomu, že pracuje s velkým množstvím textů zpravidla podobného charakteru, relevantní struktury by měly být přítomné ve velké části textů a tak i kvantitativně postižitelné. Ve zde uvedeném ilustrativním příkladu ukázala rozdílná distribuce spoluvýskytů frekventovaných slov na přítomnost diskurzivní osy v biograficky orientovaných rozhovorech žen dělnic, která zahrnovala hlavní životní etapy, zatímco v případě mužů příslušníků inteligence taková struktura přítomna nebyla a rozhovory se vyznačovaly spíše biograficky relevantními, ale přeci jen více tematickými diskurzivními oblastmi. Z tohoto hlediska by se metoda neměla používat na textová data, která jsou buď příliš heterogenní, že nelze předpokládat opakující se diskurzivní struktury (pokud však nechceme analyzovat právě důsledky této heterogenity, jako např. v [Hájek et al. 2006a], nebo na data sestávající z několika málo souvislých textů, kde opakující se lexikálně postižitelné diskurzivní struktury nebudou kvantitativně výrazné (např. porovnání dvou biografii).

3.5 Souhrn obsahové analýzy

V rámci této kapitoly jsem se věnoval jen několika možnostem, které obsahová analýza jako technika zkoumání textů nabízí. Připomenuli jsme definici z počátku kapitoly – obsahová analýza je výzkumná technika pro vytváření replikovatelných a validních úsudků z textů na okolnosti vytváření jejich obsahů – důležité bylo upozornit na povahu obsahu, který je obsahovou analýzou zkoumán. Obsahová analýza je totiž také určitá forma „čtení“ a proto obsah textu spoluvytváří, nikoli jen odhaluje.

Klíčovou procedurou obsahové analýzy je kódování. Lidské čtení může poskytnout základ pro adekvátní odborné kódování, protože člověk čtenému textu rozumí v jeho kotextu i kontextu, čte kooperativně. To ovšem může být i slabina, protože – jak jsem ukázal v příkladu analýzy čtení úryvků vyprávění – čtení produkuje množství významů. Z toho plyne metodologický problém jak naučit kódéry číst neznámý text stejně. Kvalitativní obsahová analýza využívající postupu zakotvené teorie se snaží tento problém vyřešit prostřednictvím několika úrovní kódování, zejména kombinací otevřeného a axiálního kódování. První kódování ukazuje na všechny možnosti čtení v daném kontextu, které analytika napadnou; druhý typ kódování hledá mezi záplavou možností ty nejvýznamnější vztahy, jež by měly dávat dohromady

smysluplný celek (obsah). Obsahová analýza formou lidského čtení je velmi časově i kvalifikačně náročná a hodí se tehdy, máme-li k dispozici jen omezené množství textů.

Pro velké textové korpusy je možné lidského čtenáře vycvičit tak, že bude číst operativně, tzn. víceméně jako stroj. Nicméně i tak je kódování a koordinace kodérů velice náročná a reliabilita zjištění není zaručena. Proto jsem ukázal techniku, která je strojovým čtením, nicméně která generuje lidsky srozumitelný obsah analyzovaných textů. Výsledkem techniky sledování spoluvýskytů slov jsou grafické konfigurace vzájemných vzdáleností klíčových slov v textu, jež lze interpretovat jako netriviální reprezentaci obsahu textu. Slova v grafickém zobrazení vymezují – i když jen nedokonale – určitá témata nebo diskurzni struktury. Tím je generován obsah textů a skrze něj lze činit úsudky o okolnostech jejich vzniku. Na příkladu dichotomie soukromého a veřejného jsem se pokusil ukázat, jak vypravěči ve svých životních vyprávěních soukromé od veřejného výrazně rozdělovali, resp. nerozdělovali.